

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелээн

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

shyntuva@mail.ru
shyntuva@yandex.ru

№151
(19036)

2017 чылдың
декабрь 26
вторник

Хүннүн үнери — 08:59
Ажары — 16:01
Хүн дурту — 7:02

Садар өртээ хостуг 12+

Ажары? Каяа? Чүү?

ДУУН

5-КИ ЧЕРДЕ

Москваның "Минченко кон-
тинг" коммуникациялыг
дингиниң специалистери
бирь регионда политика
казы-биле быжыг туруштуг
ртукчуларның даңзын пар-
ан. Ында Тываның Баштыңы
Шолбан Кара-оол 5-ки черде
ар.

ХАНДЫРЫЛГА ЭКИЖЭН

Сибирьниң ийи республика-
— Тыва биле Алтай Респу-
бикалар эмчилерниң санын
үдөдип, эмнер-биле ханды-
рганы экижидип, өлүп-хораар
уктуң санын эвээжеткен.

ХУУ КҮҮСЕТКЕН

Республиканың каттышкан
джединиң үндүрүглер бол-
үндүрүггө хамаарышпас
лгаларының хемчээли 5
д. 857 млн. рубль болуп, чыл
нын 93 хуу күүсеткен.

БӨГҮН

650 УРУГ КИРЖИР

Тываның Баштыңының уруг-
га Чаа чыл ёлказы бөгүн,
абрь 26-да, В.Көк-оол аттыг
ионал хөгжүм-шии театрынга
ур. Ёлкага республиканың
ууннарындан болгаш Кызыл,
Довурак хоорайлардан 650
киржир. Оларның аразында
кижи хөй ажы-төлдүг, 440
— долу эвес болгаш эвээш
дырылгалыг, 174 кижикады
ай, өскүс база ада-иезиниң
гааралы чок арткан бол-
чогумча чок өг-бүлелерниң
и-төлү, артканнары эки
едилгелиг өөреникчилер,
ртчу маргылдааларның,
еллектуалдыг болгаш чогаа-
чы мөөрейлерниң тиилекчи-
и, активчилер, эрес-дидим
уу дээш шылгараан оолдар,
лар бар.

ДААРТА

КЫШКЫ

ЫШТАНЫЛГАДА

Школачыларның кышкы
ытанылгаларында Тываның
тыңының айтышкыны-биле
ларның чер кезип тоянчы-
р болгаш корум-чурум үрээр
уун болдурбазы-биле 2018
дың январь 8-ке чедир ве-
стоалар аразының каттыш-
хайгааралын чорудар.

ОЛУН КОНЦЕРТ

Тываның В.Халилов аттыг
үне филармониязынга де-
брь 27-де 19.00 шакта "Харты-
өлүүнүн солун концертинче
кчүлери чалап турар.

«Тыва» КТРК-га бодунуң
интервьюзунга Тываның
Баштыңы Шолбан Кара-
оол төнүп турар 2017 чылга
үнелелди берген.

Чугаа бир янзы байдалга
болган — республиканың удур-
тукчузунуң Улуг-Хем кожуунче
сургакчылаашкын үезинде, ма-
шинага халдып орда. Ындыг-
даа болза, оң утказы тодаргай
болгаш солун болган.

Тываның Баштыңы мынча
дээн:

«Тываның экономиктиг өзүл-
дезиниң талазы-биле 2017 чыл
багай эвес чыл болган, мурнуку
чылда ышкаш бурунгаарлааш-
кын бар. Үлетпүр бүдүрүлгезиниң
хемчээлиниң көргүзүү 110 хуу.
Россияда — 102 хуу.

Казымал байлактар казып
алыры эң өзүлделиг болган —
колдуунда хөмүр-даш. Амгы үеге
чедир 1,119 млн. тоннаны казып
алган, бо чылдың төнчүзүгө
чедир 1,420 млн. тонна апаар
— ол дээрге совет үенинге
деңнээрге, үш катап хөй. Курла-
вырлар ам-даа бар. Чүгле «Ме-
жегейуголь» келир чылын 1 млн.
тоннаны казып алып деп турар,
а бо бүдүрүлгеден аңгыда, ийи
улуг хөмүр-даш компаниялары
ажылдап турар болгай.

Болбаазырадыр үлетпүрнүң
бүдүрүлгезиниң хемчээли база
12,2 хууга өскөн, оң иштинде
аыш-чем үлетпүрүндө — 13 хууга.
Тудугда өзүлдө 3,8 хуу, оң иш-
тинде чуртталга тудуу — 18 хуу.
Ачы-дуза чедирери 3,8 хууга,
үүрмектеп садыглаары эрткен
чылдың деңнелинде хевээр —
100,2 хуу.

Мал ажылында база бурун-
гаарлаашкын бар: малдың шупту
кол чүзүннериниң баш саны
көвүдээн. Малдың ниити баш са-
нын эвээжетпээн бис, бо чылдың
түңнелдери-биле 1,3 миллион

ӨЗҮЛДЕЛИГ ЧЫЛ БОЛГАН

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол.

баш мал бар.

Күш-ажыл рыногунда ажыл-
дап турар кижилерниң саны
134,6 муңга көвүдээн, бо чыл-
дың төнчүзүндө ажыл чок киж-
илерниң ниити саны 21,2 муң
боор, 2016 чылга деңнээрге, 0,5
хуу эвээжээр.

Республиканың чурттакчы
чонунуң амыдырал-чурттал-
газының байдалы Россияда
ортумак деңнелден куду, ындыг-
даа болза, айда ажыл шалыңын

4,9 хууга (31300 рубль чедир)
өстүрерин планнап турар бис,
орулгалар бир чурттакчыга ха-
маарыштыр 6,2 хууга (14900
рубльге чедир) өзөр.

Республиканың бюджетинде
боттарывыстың орулгала-
рывыс 4,5 хуу четкен, шупту
чарыгдалдарывыстың 1/5 кезиин
азы ийи катап хөйүн, 10 чыл бу-
рунгаар турганынга деңнээрге,
боттарывыс дуглап турар бис деп
бөгүн бүзүрелдиги-биле чугаалап
болур бис. Бүдүрүлгелерниң
орулгаларындан үндүрүг дээн
ышкаш ыңдыг орулгаларывыс
база көвүдөп эгелээн, 10 чыл
дургузунда 3 чартык катап,
организацияларның өнчүзүндөн
үндүрүглер 2,3 катап, ол ышкаш
транспорт үндүрүглер дээш оон-
даа өске.

Чүгле сан-чугаайлар дуга-
йында эвес, а келир үеде ажык-
тыг боор тодаргай төлөвилелдер
дугайында чугаалаар болза, ол
дээрге хамыктың мурнунда тран-
спорт, энергетика болгаш харыл-
заа инфраструктураларының
объектилери-дир. Девискээр
төптөн кыдыкы Тывага ол төлө-
вилелдер биске бүгү талазы-би-
ле дыка ажыктыг боор. Оларны
дүрген боттандыраар болзувусса,
республика шапкын сайзыраар.

Бирээде, аэропорттун само-
леттар хонар болгаш ужуп үнер
дилиндээн чаарттырын ба-
рык дооскан бис, кандыг-даа
хевирниң самолеттары аңаа
хонуп, оон ужуп үнүп болур.
А ол дээрге чурттар аразынга
аргыжылганы организаастаар

оруктуң ажыттынганы-дыр. Баш
бурунгаар дугуржуушкуннар
бар — чижээлээрге, кожавыс
Моол-биле.

Ийиде, М-54 федералдыг
трассаның чаа маршрудунда
тудуг ажылдары эгелээн. 300
километр орукту федералдыг
трассаның негелделеринге
дүүштүр септээр апаар.

М-54 төлөвилел чаа телеви-
лелдерни боттандыраарыга сал-
дарлыг болган — чижээлээрге,
федералдыг автомагистральга
каттыжа бээр регион оруктарын
сайзырадыры. Россия биле
Тываны харылзаштырган арте-
рия Ак-Довурак — Абаза оруун
септээрин планнап турар бис.
М-54 федералдыг трассаны Чуй
трактызы-биле кожуп, Тывадан
Чөөн-Сибирьже база бир авто-
мобиль оруун «өттүр шаап үне
бээр» планывысты боттандырып
болурунун аргазы бар-дыр.

Энергетиканы хөгжүдөр та-
лазы-биле төнүп турар чыл
база үре-түңнелдиг болган —
Кызылга электри энергиязының
чедишпезиниң айтырын, бети-
ле дизе, он чыл бурунгаар шиит-
пирлээр арганы берген ийи
улуг подстанциялар туттунган.
Электри энергиязының чедиш-
пези хоорайның сайзыралынга
шаптыктыг боор турган. База бир
эгелээшкин — Тываны таварты
Моолче электри энергиязын
дамчыдарын организаастаары.
Бо талазы-биле дугуржуп ап
болурунун шупту аргалары бар.

(Уланчызы 2-ги арында).

Тележурналист Виталий Кузнецов.

(Төңүзү. Эгези 1-ги арында).

Хамыктың мурнунда, экономикти көргүзүлгө, саң-хөөгө салдарлыг бооп турар санкцияларны бистиң чуртувус амгы үеде алып эртип турар. Чыл эрткен-даа болза, сула салдынган ажы чок. Шупту күштеривисти улам мөөңнээр керек.

Көдээ ажил-агый бүдүрүлгези дээн ышкаш белен эвес угланышкынны ап көрээлиңер. Маңаа эки түңнелдерни дүрген чедип ап шыдавазы билдингир, аңаа салышкыннар дораан-на беримчелиг болбас. Ындыг-даа болза, бистиң малчыннарывыс малдың баш санын эвээжетпээн. Эң-не идегелдиг ажил-херек мал ажылынга чонувустуң амгы салгалы даянырынга агаар-бойдузувус, чаңчылдарывыс болгаш езулалдарывыс деткимче бооп турар. Ынчангаш мал ажылын сайзырадырынга идиглиг элээн каш эгелээшкыннерни ап чоруткан.

Ол дээрге хамыктың мурнунда «Аныяк өг-бүлөгө — кыштаг». Төлөвилелге чон нитизи-биле таарзынган. Амгы үеде чүгле аныяктар эвес, олардан улуг назынныг кижилер аңаа киржирин күзеп турар. Бир талазында, ол эки-дир. Өске талазында, күзелдиг шупту кижилерге малды үлээринге бюджет чедишпес. Ынчангаш ам дээрзинде чүгле аныяктарга дузалаар апаар. Олар дээрге чурттакчы чоннуң дээштиг дуза херек кезээ-дир. Чонум мени билир боор дээрзинге идегээр-дир мен. Тываларның шаандан-на чаңчылы ындыг — аныяк өг-бүлелерге дузалаар. Аныяктар өөн тиксин, кажазын тутсун, мал-маганыг болзун дээш, төрелдери куда белээнге берип-ле шыдаар чүүлдерни берип чораан. Өнчү-хөреңгизиниң дуюун тургузуп берип турган.

Төлөвилелдин киржикчилери хөй-ле болурунга бис база сонугалдыг бис. Аңаа улуг салгалды хаара тударының аргаларын дилээр апаар-дыр бис. Күзел бар, ону деткиир херек. Иви ажил-агыйын сайзырадыр дээш, аңаа дузаны «Кыштаг» аргазы-биле көргүзөр сорулгалыг бис.

Ам бо хүннерде Тывада, шаанда болза муң-муң ивилерни кодан-коданы-биле өстүрүп чораан, ивигилерниң салгалдары болур тожу тываларындан ам 2 муң сес чүс киж, азы 700 өг-бүлө артып калган. А ивилерниң нити баш санын алыр болза, 3 муң хире-ле. Бир өг-бүлөгө-ле үш-дөрт иви онаажыр. Бо дээрге чаңгыс кижиниң амы-хууда дузалал ажил-агыйы-даа шаа четпес эвээш мал ышкажыл.

Чон ада-өгбелериниң шаг-төөгүдөн бээр кылып келген ажил-ижинче эглип келирин чедип алыксап тур мен. Өг-бүлө бүрүзү эвээш дээрге-ле 500-600 ивини азырап өстүрүн. Бо хире малды тударынга Тожунуң одар-белчирилери-даа четчир, а рынокта иви ажил-агыйының бүдүргөн продуктуларынга хергелел улуг. Ивиден экология талазы-биле арыг эъти, унты материалдарын, мыйыс ханын болгаш өске-даа үнелиг чүүлдерни алыр.

Мээң ажилдап эгелээн үемниң мурнунда-ла, 2005 чылда, Тожуга ажилдап эгелей берген «Лунсин» компания-биле ийи тала деңге ачкаландырып тургаш, ивигилерни деткиир талазы-биле фондуну тургузуп, иви ажил-агыйын катап тургузар сорулгалы салып турган.

ӨЗҮЛДЕЛИГ ЧЫЛ БОЛГАН

Ындыг-даа болза ынчан чугаа болза колдуунда иви ажил-агыйында төрүүр малды камгалап арттыраарың дугайында чоруп турган. Төрүүр малды өлүрүп төтчеглээр чорукту болдурбазы-биле, ивигилерни ачкаландыраарыңа белен турдувус. Үш чыл иштинде төрүүр малды өлүрерин хоруп, агроүлетпүр комплекзиниң бүдүн адырын, ооң-биле кады ада-өгбелерден дамчып келген ховар ажил-агыйны камгалап арттырар аргалыг болган бис.

Ам болза камгалап арттыраарыңдан ук адырны сайзырадырыңче шилчирең келген. Тожуга ивини өстүрери-биле 15 өг-бүлени «Кыштаг» төлевилели ышкаш кылдыр деткиир бодап турар бис. Бо ажилды кылыксаар кижилерден эң шырактарын шилип алгаш, азыраар малды, чигелделерни бээр бис. Амгы үеде Тываның Көдээ ажил-агый яамызы уксаалыг ивилерни, чижээлээр, Якутияның Нерюнгри райондан дижик, садып алырының аргаларын өөренип көрүп турар.

Бо төлевилелдин киржикчилериниң санын 15 өг-бүлө кылдыр кызыгаарлааны таварылга эвес. Иви ажил-агыйы — бөдүүн эвес, аар күш-ажыл. Чеже-даа, ук-ызыгууру ивижи, тожу тывазы болза, киж, бүрүзү ону кылып шыдавас. Шынап-ла, күштүг тура-соруктуг, ажил-ишчи, тутканын салбас кижилер херек. Бис оларның күш-ажылын, тайга черге чуртталгазын болур чогууру-биле чигедип, амгы үениң дериг-херекселдери-биле, гаджеттер — спутниктиг харылзаа, харга чоруур техника-биле, чаңыл болган тос чадырларга көөрдө, чурттаарыңа таарымчалыг майгыннар-биле хандыраар бис.

Эвээш эвес акша-хөреңги херек апаар. Ындыг-даа болза бюджет акшазындан аңгыда, хуу кижилерниң капиталын хаара тударын бодап турар бис. Хөреңгитен кижилер аразында иви ажил-агыйынче акша салышкынны күзелдин-биле кылып кижилер тыпты бээринге бүзүрелим улуг.

Өске угланышкын — туризм. Тывада ооң келир үези бар дээрзинге бүзүрээр мен. Чамдык бодагы дег чөптүг чылдагааннар бары шын. Соок кыштың уржуундан хөй санныг туристерниң агымынга идегээн ажывыс чок. Ындыг-даа болза VIP-туризмче углай чоруур болзувусса, сайзыралды ап болур бис. Ылап-ла ону чедип алыры-биле инфраструктураларны сайзырадып, аалчылар бажынын тудуп, аэропортту чаартып, ол бүгүнү долу акша хаптарлыг, кояргак кижилерге таарыштыр кылып турарывыс бо.

Туристерни сонугардап, хаара тудары-биле ам-даа хөй-хөй чүүлдерни кылып апаарывыс чугаажок. Чүгле чазак эвес, шупту кады чаңгыс демниг ажилдаар апаар бис. Ооң иштинде информация-медээлер хевирлеринде, ылаңгыя интернетте республикавыстың ат-алдарының дугайында чугаалап турарым бо. Интернетте Тывавыстың имиджи ындыг-ла кончуг эки эвес деп чүве чажыт эвес.

Кызылда көргүнчү-ла бол-

дур ийин, дашкаар үнер безин арга чок, сени кезип кааптар азы өлүрүп каар дээн уткалыг, өске-даа хоозун сестерин бижи, аалчыларны Тыва-биле коргудуп турарын бо-ла номчуур бис. А херек кырында болза, корум-чурум талазы-биле республикада эки талаже өскерлишкыннер бар деп санаар мен. Кем-херек үлгедиишкыннериниң айтыры чүгле Тывада эвес, өске-даа черлерде чидии-биле тургустунуп турар болгай. Бис ону комплекстиг арга-биле шиитпирлээрин оралдажып турар бис. Бир эвес 2006 чылда аар болгаш онза аар херектер 3398 турган болза, а 2015 чылда бо сан 1965-ке кызырылган. Амгы үеде чоннуң херек кырында ап турар орулгазы эвээжээнден, бо сан 300 таварылгага өскөн. Ындыг-даа болза бо көргүзүлгө 3 муң эвес-тир, аар болгаш онза аар херектер барык 1100 таварылгага эвээжээн.

Бүзүрелди оттуруп келир өске-даа сан-чурагайлар бар. Чижээлээр, 2006 чылда өлүрүүшкүн саны 244 турган болза, ам 112 апарган, 2,5 катап эвээжээн. Бо чүл дээрге түңнелди чедип шыдаар бис деп чүвени көргүзүп турар. Азы кижиниң кадынга сагышты-биле хора чедирген таварылгаларны көрээлиңер. Бо дээрге эпти-ле ооң-биле туристерни коргуда берген турар кудумчу хулиганнашкыннары, үптээшкыннер-дир. Он чыл бурунгаар ындыг чурум үрээшкыннериниң саны 790 чедип турган болза, ам ооң саны 395 чедир кызырылган. Түңнел бар-дыр. Диванга компьютер-биле чыдарының орнунга, бүгү хөй-ниити кем-херек үлгедиишкыннеринге удур туржур херек.

Бистиң диванда чыдар эксперттеривис бодунуң-на төрөөн Тывазын карартырындан өске бижири чүве тыппас болза, оода-ла шын факт-барымдааларны ажыглап турар болза эки. Кем-херек үлгедиишкыннериниң дугайында сан-чурагайлар интернетте ажык-чарлыгы-биле бар, киж, бүрүзү ону номчуп, таныжып болур. Көрүңер даан, чижээлээр, оор херектер кандыг чылдагааннар-биле өзүп турар-дыр. Ниити саны 5 муң четкен, эрткен чыл-биле деңнээр, 2 муңга өзүп, байдал дорайтаан деп болур. Чүге дээрге бирги черде мобильдиг телефоннар оорлары көвүдээн. Оор херектерниң чартык кезии телефоннар оорлары бооп турар. Өскээр чугаалаарга, өлүрүкчүлөр, үптөкчилер эвес, а карман оорлары идепкейжээн.

Бир талазында, оор чоруктуң өзүп турары чоннуң ап турар орулгаларының эвээжээнинде. Чоннуң камгалап чок кезээн — хөй уругларлыг өг-бүлелерни болгаш өскүстери деткииринче угланган социал төлевилелдерни чазактың саналдап кирип турар чылдагааны бо-дур. Ол дээрге «Социал хөмүр-даш», «Инек — чөмгөрикчи малым», «Социал картофель» төлевилелдер-дир. Оларны чоннуң чуртталга байдалдарын таарымчалыг болдурарыңче угландырган.

Ажыл чоктар дугайында чугаалаар болза, байдал муруку чылдарга деңнээр, турумчуп, оларның саны кызырлып олурар. Маңаа, ылаңгыя «Аныяк өг-бүлөгө — кыштаг», «Чаңгыс суур —

чаңгыс бүдүрүлгө» төлевилелдер улуг рольду ойнааны чугаажок. Биче болгаш ортумак бизнести деткииринче барык 400 хире млн. рубльди чарыгдан бис. Бо дээрге чоргаарал-дыр, чүге дээрге мурнунда чылдарда биче болгаш ортумак бизнес дээш бир чылда чүгле 300-400 муң рубльди күрүмеден берип турган. Ам болза чаңгыс 2017 чылда 70 хире млн. рубльди сайгарлыкчыларга деткимче кылдыр берген.

Сөөлгү чылдарда дуза чедирерин улам калбартып, көдээ черлерни деткииринче кичээнгеи угландырган бис. Ылаңгыя чурттакчыларының саны кызырлып, кагдынган суурларны баштайгы ээлчегде деткиир апаар. Чыл төңчүзүңге чедир 1100-тен эвээш чурттакчылыг 66 суур илерээн. Оларның аразында 14 суурда 500 четпес, а 8 суурда 250 хире чурттакчы бар.

Сөөлгү үш чылдарда бо суурлардан барык 300 хире киж, үнүп чоруй барган. Чылдагааннар-ла хөй, ындыг-даа болза, кол чылдагаан — суурларның социал инфраструктураларының деңнели чавыс азы шуут сайзырал чогуңда.

Ынчангаш чамдык суурларда эмнелге пунктулары безин чок, суг-биле хандырылган багай. Чеди суурда мобильдиг харылзаа чок. Ол дээрге эрге-чагырганың кошкак ажылы-дыр. Ол бүгүнү чок кылып ужурулгусу. Спорт залдарын, чаа Культур бажыңнарын тудуп, эмин эрттир эрги бажыңнары чаартып, суг чок черлерде кудуктарны тургузуп, мобильдиг харылзааларны кирир дээш, амгы үеде кылып турар ажилдарывыс бо.

Эң бичии көдээ суурну безин чидирбес ужурулгусу. Кандыг-даа хоорайга көөрдө көдээ суурлар чонувустуң эң-не быжыг чөлөңгиижи болгай. Хоорайга көөрдө, көдээ суурларга ногаачимизин тарып, мал-маганын өстүрүп, артыкшылын садып-саарып, акшага чедирип ап, амыдыралдың кандыг-даа бергелеринге торулбайн, ажы-төлүн бут кырынга тургузуп, азыраны бээр арга бар.

2017 чылда харылзаа инфраструктураларының айтырынга хамаарыштыр көдээ суурларга-даа, хоорайывыска-даа сайзыралче базымнары кылган бис. Транспорт чедери берге черлерге хамаарыштыр айтырыглар бир-ле дугаарында шиитпирлеттинген. Чүл дээрге оруктарны сайзырадып албайн чыткаш, экономиканы көдүрүп алыр деп идегээн ажывыс чок.

Федералдыг автомагистральды кылганывыс — орук айтырының талазы-биле эң-не улуг чедиишкынис-тир. Январь 1-ден тура Кызыл — Хандагайты оруу федералдыг оруктун санынче кирген. Федералдыг оруктун деңнелинге чедирер дээш хөй түңнүг акша-хөреңгини ол оруктун септелгезинче кириген. Ооң мурнунда орук септелгезинге чүгле 20 млн. рубльди чарып турган болза, бо чылын орук септелгезинге 310 млн. рубльди үндүргөн. Нитизи-биле орук септелгезинге 7 млрд. рубль көрдүнгөн.

Орук фондусундан 800 млн. рубль хире акша-хөреңгини оруктар септелгезинче үндүрүп болур бис. Бистиң оруктарывыс

5 муң 800 км ажыг. Ол оруктарывыстың бирээзи Кызыл хосрайда, Ангар бульварынга 3 млн. рубльди чарыгдан бис. Ак-Довурак — Абаза орууну септелгезин эгелей берген. Мөңгүн-Тайгадан Чуйск оруун чедир, Чеди-Хөл болгаш Өвү кожууннарның аразында оруктарны кылып планнар бар.

2016 чылда Чадаана болгаш Кызыл аразының оруун тудуштур кылыпканывысты сактып боор силер. Ол республиканың энергиязының айыл чок чоруу тургускан болгаш, 80 мегаватт энергияны берген. Ам беш чыл иштинде энергия хандырылгасы четчир. Чоокку чылдарда чаа туттунган бажыңнарга энергетика бээри улуг шаптаразын турган болгай. Амгы үеде аңаа хамаарыштыр бергедээшкыннер чок. Ол дээрге бурунгаар улуг базым-дыр. Ортумак болгаш биче бүдүрүлгелерниң сайзыралы-дыр.

Кызыл хоорайның Улуг-Хем ол чарыында, чоокку он чылдарда энергия айтырынга бергедээшкыннер турбазы-биле, ийи подстанцияны бо 2017 чылда салдывыс. Оң талакы дачалар болгаш Вавилин ээптээниң девискээрлери турум электри-биле хандырттынган. Ол дээш чаңгыс чер-чурттууусу Сергей Күжүгетович Шойгуга өөрүп четтирер ужурулгусу. Ол чүгле 55-ки мото-адыгжы бригаданың электризинге эвес, а бүдүн хоорайның электризин күштелдиреринге акша-төгерик-биле дузалаан.

Энергетика талазы-биле дараазында ээлчегде Саян-Шушенск ГЭС электроэнергиязының Моолче харын-даа мырыңай Кыдатче кириериниң аргаларын көрүп турар. Электроэнергияның федералдыг четкилери компаниязының чаа удуртукчузу-биле ол ажилды ам-даа уламчылаар бис. Ону Тывага кылып алыр болзувусса, экспорттуг орулганың ачызында боттун хереглелдеринге электрознергия өртээ чигээр.

Ол улуг-даа, бичии-даа чедиишкыннер 2018 чылда сайзыраарывыстың кол өвээ болуп турар. Чазактың деткип турары кол чүүлдер дээрге-ле ооң мурнунда кылып турган ажилдарны түңнелдери деп билдингир. Ол дээрге киж, бүрүзүңүң экономиктиг төлевилелдерге киржип, бодунда бар талантыңын ажыглап, келир үеде амыдыраар акша-хөреңгизин ажилдап алыры. Бичии суурларның хөгжүлдези чүгле бөгүңү эвес, а ооң соонда-даа Тываның экономиказынга улуг чөлөңгииш болур ужурулгусу. Ол дээрге Тываның көдээ суурларынга туризмни сайзырадыры-дыр.

Республиканың эрге-хоойлу ажилдакчылары чоннуң бо адырга хамаарыштыр сайзыраарыңа боттарының талазындан кылып ужурулгусу чүүлдерин кылган база ам-даа кылып. Моон-даа соңгаар көдээ суурларның сайзыралы дээш хөй хөреңгини үндүрер бис. Турисчилерге эптиг байдалдарны тургузуп, аэропортту сайзырадып, чаа авиарейстерни ажыдып, ам-даа ажилдаар бис. Чүгле чүткүңер, кызымак болуңар, бизнестиң чаа хевирлерин сонугар, кичээнгеи алыңар, чонум!

Мээң чаңгыс чер-чурттугларым демнигге күштүг улус деп билир мен.

Төгери́к стол

Декабрь 20-нүн хунунде Тываның күрүне университетинге энергетиктер хунун уткуштур "төгери́к стол" болуп эрткен. Тываның электроэнергиязының амгы үеде кандыг байдалда турарын база келир үеде сайзыралының дугайында аңаа чугаалашкан.

"Төгери́к столга" Тыва Республиканың Одалга болгаш энергетика сайыды Роман Кажин-оол, "Тыва Республиканың инженерлер ассоциациязының" регионалдыг хөй-ниити организациязының Президентин Чимит-Доржу Ондар, Тыва Республиканың Эртем болгаш өредилге сайыдының оралакчы Сайзана Товуу, Тываның күрүне университетинин эртем талазы-биле проректору Ана Ондар болгаш энергетика болгаш кывар-чаар чүүл алазы-биле ажилдап чоруур организацияларның төлээлери база университеттин болгаш тутумак техникумнарның полихтиктиг салбырының студенттери киришкен.

Тере-Хөл, Тожу, Мөңгүн-Тайга эртен ышкыш ыраккы кожуун-р-биле видео-харылзаа база олган.

"Бөгүнгү хемчегге чугаашкан айтырыгларымыс херектеринде боттаныр дээрзингиз егеп тур мен. Илеткел кыл-соонда-ла ол айтырыгга мааржыр чугаалажышкыны рны дораан кылып, шынныг олгаш боттут шийтирлерни дүрер бис. Залда олурар кижилериниң "төгери́к столга" идеп-йлиг киржилгезин күзедим. Профессионал байырлалымыс харыштыр шуптуңарга байыр дирип тур мен!" – деп чугааш, Тыва Республиканың алга болгаш энергетика сайыды Роман Кажин-оол "төгери́к

КАДЫ АЖЫЛДАЖЫЛГАНЫ
БЫЖЫГЛААР

столду" ажиткан.

Тываның күрүне университетинин эртем талазы-биле проректору Урана Ондар бодунуң ээлчээнде база кел чыдар байырлал таварыштыр: "Энергетиктиң мергежили эң чугула деп болур. Ылаңгыя бистиң кадыг берге климаттыг Тывавыска ол мергежилдин кайы хире ажыктын, чугулазын, сайзыралда хереглеп турарын шупту билер бис. Бистиң университетивисте чоокку чылдарда тускай специалистерни белеткеп эгелээн. Ынчангаш биске база бо болуп турар "төгери́к стол" кончуг ажыктыг. Маңаа чугаалашкан айтырыглар бистиң ажылымысты сайзырадырынга чугула деп бодап тур мен" – деп чугаалаан.

Инженерлер ассоциациязының Президентизи Чимит-Доржу Ондар бодунуң бөдүүн ажылдакчыдан удуртукчу специалистке чедир ажилдаанын

база ол үениң дургузунда шатараазынар таваржырга, оларны канчаар ажып эртип келгенин база салдыгын сорулгазын канчаар чедип алырының дугайында студенттерге чугаалап берген.

Тыва Республиканың эртем болгаш өредилге сайыдының оралакчы Сайзана Товуу Тываның кывар-чаар чүүлдер комплекзинге ажилдаар мергежилдер дугайында чугаалаан. Тываның аңгы-аңгы ортумак өредилге черлеринде болгаш университетте энергетика шугумунга ажилдап болур каш тускай специалисти белеткеп турарының дугайында база доозукчуларның ажылче тургустунуп алыры нарын байдалда дээрзин чугаалаан. Өредилге черлеринге тускай материал-техниктиг баазаны тургузарынга сайыттар-биле кады ажилдажылгага идегелин илереткен.

Тыва Республиканың одалга болгаш энергетика сайыдының оралакчы Сайн Седип 2018 – 2020 чылдарда Тывага электро-энергияның сайзыралының дугайында программаны болгаш схеманы көргүскен. Ооң-биле чергелештир Тывада энергетикага хамаарыштыр кандыг-кандыг бергедээшкинер барын база чугаалаан. 2030 чылга чедир Тываның электро-энергиязынга хамаарыштыр инвестициялыг төлөвилелдер дугайында таныштырган.

Тываның күрүне университетинин кафедра эргелекчизи Алена Кысыдак илеткел кылгаш, бир дугаар доозук-

чуларының ажыл-агыйда тургустунуп алганының дугайында база "Электро-энергия болгаш теплотехника" деп чаа угланышкыны ажыдар дээш, документтерин белеткеп алганының дугайында дыңнаткан.

Оон ыңай Тыва Республикага хун болгаш бичии хемнер дузазы-биле энергияны чаартып болурун дугайында илеткелдер болган.

Тыва Республиканың кывар-чаар чүүл болгаш энергетика сайыдының оралакчы Эдуард Бады-Сагаан, Россияның эртемнер академиязының Сибирьде салбырының Тываның бойдус курлавырын хумагалыг камгалап алырының институтунун эртем ажылдакчызы Григорий Монгуш болгаш Тываның күрүне университетинин инженерлер кафедрасының улуг башкызы Кара-кыс Кенден илеткелдерни кылганнар.

"Тываэнерго" акционерлиг ниитилелдин улуг диспетчери Арсен Даваа хоорайның электр четкилеринге хамаарыштыр бергедээшкинеринин дугайында чугаалаан.

Дээди болгаш ортумак өредилге черлери база ажыл-биле хандырып турар организациялар аразында быжыг харылзаалыг болуп, бот-боттарын деткижи, өредилге черлерин амгы үениң технологиялары-биле хандырып, доозукчуларны эки кылдыр өредип, кады ажилдажылганы моон-даа соңгаар уламчылаар деп "төгери́к столга" түңнээр.

Айдың ОНДАР.
Арслан АРАКЧААНЫҢ
тырттырган чуруктары.

ТЫВА
РЕСПУБЛИКАНЫҢ
БАШТЫҢЫНЫҢ
ЧАРЛЫКТАРЫ

Тыва Республиканың күрүне шаңналдары-биле шаңнаарының дугайында

Идепкейжи ачы-дуза чедир-рилгези болгаш хөй чылдарда ак сеткилдиг күш-ажылы дээш «Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг атты тыпсыры болза:

Алексей Делгер-оолович САМЧАНГА – Чаа-Хөл кожуунун Чаа-Хөл сумузу хууда сайгарлыкчызы.

Өзүп орар салгалды өөредип кижизидер херекке ачы-хавыязы болгаш хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш «Тыва Республиканың өөредилгезинин алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг атты тыпсыры болза:

Светлана Бопуевна КУУЛАРГА – «Барыын-Хемчик кожуунун Дөң-Терезин суму-зунун ортумак ниити-билиг школы» муниципалдыг бюджет ниити өөредилге албан черинин эге класстар башкызы.

Тыва Республиканың Баштыңы Ш. КАРА-ООЛ.
Кызыл хоорай
2017 чылдың декабрь 18
№ 240

Тыва Республиканың
Баштыңының
Хүндүлел бижии-
биле Е.А. Шепелевти
шаңнаарының
дугайында

Үре-түңнелдиг ажыл-албаны дээш Тыва Республиканың Баштыңының Хүндүлел бижии-биле Россия Федерациязының Федералдыг камгалап албанының Тыва Республикада Тускай харылзаа болгаш информатизация төвүнүн бөлүк начальниги Егор Анатольевич ШЕПЕЛЕВТИ шаңнаар.

Тыва Республиканың Баштыңы Ш. КАРА-ООЛ.
Кызыл хоорай
2017 чылдың декабрь 19
№ 245

Тыва Республиканың
Баштыңының
Хүндүлел бижии-биле
Н.Н. Таушкановту
шаңнаарының
дугайында

Күрүне болгаш муниципалдыг эргелеп-башкарылга системазына кадрлар курлавырын белеткээринге ачы-хавыязы болгаш үре-түңнелдиг кады ажилдажылгазы дээш Тыва Республиканың Баштыңының Хүндүлел бижии-биле Сибирьде эргелеп-башкарылга институтунун – РАНХиГС салбырының директорунун оралакчызы, социология эртемнеринин кандидаты **Николай Николаевич ТАУШКАНОВТУ** шаңнаар.

Тыва Республиканың Баштыңы Ш. КАРА-ООЛ.
Кызыл хоорай
2017 чылдың декабрь 19
№ 246

Альпинистер дугайында

ЧОНУНУҢ ЧОРГААРАЛДАРЫ

Тыва Республиканың чаа-чурумалдыг Бии-Хем уунун Тарлаг сумузу чурт-Кыргыс Сундуй баштайгы пинистерниң бирээзи. Оон дарыдык солун. Ол Октябрь олуциязы-биле кезе чажыт, 7 чылда төрүттүнген. 1938-39 чылдарда Даг-Алтайга енгеш, тускай эртем чедип ан. Ынчан тускай эртем-иглиг кижилерни Тываның э-даа булуңунче ажилдаа-биле чорудуптар турган. Ыг даалга-биле ол Мөңгүн-га кожуунче чорупкан. Ооң-биле Мугур-Аксында бир чүмчуну адаан. Бир катап ол

суурга чорааш, улуг назылыглардан айтырымга, Кыргыс Сундуй маңаа хөй чылдарда ажилдаан дижит чоржук.

Кыргыс Шембүлович 1938 чылда Даг-Алтайның эң бедик сыны, ыдыктыг Белуганың шыпшынычче үнгеш келген. Ынчан ол чаа-ла 21 харлыг, кедергей кашпагай турган-дыр ийин. Турисчи спорт эң-не берге, ынчалза-даа хөлчок солун. Ону чүгле турсоруктуг, тергип быжыг кадык-шылдыг, арага ишпес, таакпы тыртпас кижилер эгиннеринде чүктөп чоруур.

Тыва альпинистерни чүгле Тывада эвес, бүгү делегейде

алдаржыдып чоруур кижилер – чонунуң алдарлыг чогаалчызы Маадыр-оол Барыштаанович Ховалыг. Бистиң республикага "Делегейниң 7 бедии – Тыва" деп төлөвилел 2011 – 2012 чылдарда ажилдап эгелээн. Ук төлөвилел езугаар альпинистер клувун ажыдып, туризмге хандыкшылдыг спортчуларны, аныяктарны олче хаара туткан. Ында туристерни кадыг-бергелерге өөредип, турисчи узун оруктарга, кадыр-берт дагларже, туруг-халарже үнеринге чаңчыктырып, белеткелди эртип турар деп билер мен.

2016 чылда тыва херээжен кижилер делегейниң эң-не бедик шыпшы – Эверестин 8650 метр бедиинге чедир үнгеш келген

дээрге канчаар-даа аажок улуг маадырлыг чорук-тур. Ол кымыл дээрге Марианна Кыргыс-тыр. Бо ие-херээжен кижиге бүгү тыва чон чоргаарланып турар бис.

Альпинист кижилер бодунуң деңизин үргүлчү хайгааралга ап чоруур. Ол дидим чүректиг, шийтирлиг болур ужурулуг. Ынчангаш бо чүүлүмнү доозуп олурар, хүндүлүг альпинистер, силерни Чыраа-Бажы суурга 2018 чылда кээп, оң чурттакчы чону, школачылары-биле ужурашкан болза деп күзедим. Келиңер, чалап тур мен! Маадыр-оол Ховалыг, Марианна Кыргыс, силер Тываның кайгамчык ирбиштери силер!

Оолак КАРА-САЛ,
күш-ажылдың хоочуну.
Чыраа-Бажы суур.

ЧУРТТАКСАНЧЫГ ЧЫРАА-БАЖЫ

• Репортаж

Чөөн-Хемчик кожуунун Адалар чөвүлелиниң кылып чорудуп турар ажил-ижи көскү, эки түннелдерлиг деп болур. Оларның удаа-дараа кожуун, сумуларга адалар чыыштарын эрттирип турары чаңчыл болган. Даргазы Болат-оол Самович Кууларга баштаткан чөвүлелдин демниг командасы бо удаа-да, декабрь 20-де, ээлчеглиг чыыжын кожуунунуң улуг сумуларының бирээзи, ажил-ишчи чоннуң Чыраа-Бажынга эрттирген.

Сумунуң чагырыкчызы Зоя Шоюн-ооловна Лопсан коллективи-биле келген аалчыларын чылыг-чымчак уткуп-хүлээп алгаш, сумунуң ниити байдалын таныштырды. Чыраа-Бажы сумузуңда ниитизи-биле 1600 чурттакчы чон бар, оларның 804-ү эр хиндиктиг кижилер. Ажылдап шыдаар харык-шинектиг эр кижилер саны 326. Ажыл чок эр кижилер хуузуңда мал-маган тутуп, картофель, тараазын тарып турар. 15 чолаачы чоннуң аргыштырылганында, 8 чүк машинасы хөмүр-биле чонну хандырып, сөөртүп эккеп турар. Дыка хөй эр кижилер кат, тоорук, сыын мыйызы чыыр ажылдарда хаара туттунган. Сумунуң чону амыдыралдан чыда калбайн, хөй-ниити ажылдарыңа идепкейлиг, республика чергелиг спортчу маргылдааларга эки киржилгелиг.

Кожуунуң өске сумуларыңа бодаарга, бо сумунуң инфраструктурасы улуг — школа, уруглар садтары (бирээзи 2 каът), чыдар эмнелге, аптека, сүт хүлээп алыр пункт, амыдырал хандырылга бажыңы (парикмахерская, идик септээр, даярныр, чазаныр цехтер), почта салбыры дээш чоннуң амыдырал-чурттаарыңа таарымчалыг байдал бар.

Сумуда 408 өреге бар, оларның 254-ү дузалал ажил-агыйлыг, мал-маганныг. Бода мал бажы ниитизи-биле 1800 четкен, чүгле саар инек 600 ажыг. Хөй 4 муң ажыг, 16 кыштаг бар.

Чыраа-Бажынга мал-маган өстүрүп, ногаа, картофель тарырыңа дыка таарымчалыг. Картофели-биле Өвүр кожууну, Чадаана хоорайны хандырып, саткан акаазы-биле үндүргүлериң дуглап турарын чагырыкчызы чугаалады. Суму долгандыр арга-эзимде катчимис-биле элбек, ынчангаш тус черниң чурттаакчылары тайга кежиин четтирип кат, тоорук чыып, кышка эки белекенип алырлар. Чамдык өг-бүлелер бо чылын картофельди 300 шоодай чедир ажаап алган. Ол чер-чурттуг Чечен дайынының киржикчизи, "Эрес-дидим чорук" ордениниң эдилекчизи Аян Борисович Лопсанниң өг-бүлөзи бо чылын 100 ажыг банка мөөгүнү дузап алганнар. Чыраа-Бажы езулуг-ла амыдыралчы кижилерге чуртташтыг чер-дир деп билдим.

Адалар чыыжының бир хүндүлүг аалчызы Тываның Адалар чөвүлелиниң даргазы Хонук-оол Доржуевич Монгуш Чыраа-Бажы ортумаңк школазының доозукчузу. Ол өскөн, өөренип чораан, өг-бүлө туткан, уругларының төрүттүнгөн чер-чуртунуң дугайында чылыг сактыышкынар төөгүп, езулуг-ла эки амыдырал-чурттаар дээр болза чуртташтыг чер бо дээрзин чугаалап турду.

Бир-ле дугаарында "Чебурашка" уруглар садыңа аалдап четтивис. Эргелекчизи Сыл-

дысмаа Арзылаңовна Сарыглар баштаан коллектив шупту ак-көк өңүг чаңгыс аай хептер кеткен, ак кадактарлыг уткуп алдылар. 1958 чылда тургустунган уруглар садыңда бо хүнде 69 уруг 3 бөлүктө барып турар. Россияның, Тываның гимниге туттарын көдүртүпкеш, уруглар башкылары-биле "Мен тыва мен" деп ырыны, "Эр кижикандыг бооруп?" деп шүлүктү күүсеттилер. Патриотчу кижизидилге, келир үениң чурт камгалакчылары,

чер-чурттугларыңа чоргаарланып, оларга деңнежир дээш, сагылга-чурумнуг, ажилгыркежээ болурун чагып-сургап, өөредиглиг арга-сүмезин катканнар. Школаның оран-савазы эргижирзэн-даа болза, ишти арыг, силиг, чылыг, чырык. Бир онзагай чүүл — школаның столоваясында, изиг чем-биле өөреникчилерин хүнде бир каттап халас чемгерип турарын директору Эдуард Омакович чугаалады.

шаңнаан. ТР-ниң Көдээ ажил-агый яамызының Хүндүлел бижиктеринге Анатолий Шүүлеевич Куулар, Ойнар-оол Намзылович Донгак төлөптиг болган.

Сумунуң хоочун чурттакчылары Оолак Кара-Сал, Өнер-оол Донгак өг-бүлө, ажы-төл кижизидилгезиниң айтырыларының дугайында, төөгүзүн ханы билирин, бойдузунга хумагалыг болурун, мал, чер ажылыңа салгалды өөредир болза эки дээн боттарының арга-дур-

"Супер-мама" деп мөөрейни дээди шаңналын алган. Республика чергелиг "Өгбелерим төгүзү" деп мөөрейге бүдүн өг-бүлөзи-биле киришкеш, 3-күчүг төлөптиг болганнар. Байырлажып тура, 9 харлыг огу Ачыт "Ачам меңээ эң-не эргим" де шүлүктү номчааш, "Мамочка милая моя" деп ырыны ырлааң үдедилер. Өг-бүлениң элери кайызы-даа чартык өскү өскөн болгаш, амыдыралчы эрес-кежээ болганнар, чурттаа оран-савазын, малының кажаа хараазын эр ээзи боду кылы алган, эртенден кежээге чеди мал-маганың кадарып, чай чо ажилдап хүнэээр.

Херел Александрович биле Чечек Намзыновна Шагжылар база 9 ажы-төлдүг. Бажыңны эр ээзи школада күш-культура башкызы, кыс ээзи садыгжы мергежилдиг, амгы үеде чаш уруу азырап олурар. Бажың-балгады арыг-силиг, аштыг-чемниг, хериминде хаан, дагааны тудуп турарлар. Оолдар, кыстарың чурттаар өрээлдерин аңгылаан, эңме-сескелиг. Чечек Намзыновна кыс дуңмазы-биле стол сыңмас чаагай аш-чеми-биле бисти хүндүледи. Тыва аш-чемден аңгыда, япон кухняның суши деп амданныг чемин безин делгеп салган онзагай улус болду. Херел Александрович боду спортчу болгаш, ажы-төлүн спортка хандыкшыдып кижизидип чоруур. Улуг 5 класс кызы хүрежир, кик-бокс соңуургаар болган.

Ол хүн сумунуң хүндүлүг хамаатызы атты алган Аян Тадар-оолович Тагба-Доржу бажыңыңа аалчыларын база-ла аштыг-чемниг, изиг сүттүг шайлыг уткуп алды. Ол 5 ажы-төлүн, өөнүң ишти аарааш, "бурган-най" бээрге, чааскаан азырап олурар. Аян Тадар-оолович ооң мурнунда Кызылга "Серебрянка" санаторийге хлеб быжырыкчылап ажилдап турган. Ооң элчезин ында дыштанган чон дыка манаар, чүге дизе ооң быжырган хлеви бир онзагай, чаагай дээр. Ол уругларының иези чок болурга, улуг чидиригте таварышкаш, ам ажилдавайн ажы-төлүн азырап олурар. Уругларының эң-не улуу 7 класс. Чаңгыс кызы 5 класста, Сайсуу дуңмаларын алчы, карактажыр ачазының улуг дузалакчызы. Аян Тадар-оолович Чыраа-Бажының үлгерлиг, ажилгыр-кежээ, арага-дары ишпес адаларының бирээзи.

Бо барган үш өг-бүлелерге Чөөн-Хемчиктин адалар чөвүлелиниң кежигүннери кел чыдар Чаа чыл-биле байыр чедирип, чылыг-чымчак сөстериң илереткеш, деткимче кылдыр амыдыралга эң-не херек аш-чемни тывыскан.

Ажыл-ишчи, ырлыг-шоорлуг, хүндүткелдиг Чыраа-Бажынга Адалар чыыжы мынчаар эрткен. Ам дараазында Чөөн-Хемчиктин Адалар чөвүлели, Чаа чыл бүдүүзүңде, декабрь 26-да, Чадаана хоорайга бо чылдың ажил-ижин түңнөп, келир чылдың планнарын бадылап, улуг чыыш хуралды эрттирерлер.

Алдынай СОЯН.
Вячеслав МОНГУШУН
тырттырган чуруу.

Адалар чөвүлелиниң кежигүннери Белек, Малина Монгуштарның өг-бүлөзінде аалдап келгени.

езулуг эрлерни мында кижизидип турар деп чүүл көстүп турар. "Уруглар албан черлеринге хүреш" деп чаа төлөвилелди боттандырар сорулга-биле ортумаңк болгаш улуг бөлүктүң бичии оолдарының аразыңа хүреш маргылдаазын байырлалдарда эрттирери чаңчыл болган. Бо удаа база-ла тыва идиктерин, содак-шудан кедирген бичии мөгелер хүрежиринге белен турлар. Улуг хүрештерде ышкаш девип, чодазын часкааш, холдарын тудушкаш, хүрештиң аргаларын ажыглап турда, бир-ле улуг мөгелер дег. Шүүлген 3 мөгеге медальдарны кедиргеш, чигир-зиг белектерни сөңнээн. Чыраа-Бажының бичии арзылаң мөгези Чамыяңга Адалар чөвүлелиниң мурнундан бир шоодай рис крупаны, а Хонук-оол Доржуевич бодунуң өмүнээзинден ада-иезинге 1 муң рубльди тывысты.

Дараазында адалар чөвүлелиниң кежигүннери Чыраа-Бажы ортумаңк школазыңа эр башкылар болгаш школачы оолдар-биле ужуражылганы эрттирген. Школаның аныяк директору Эдуард Монгуштуң удуртулгасы-биле 43 башкы 274 өөреникчини өөредип-кижизидип турар. Школаның коллективи ужуражылгага шыырак белеккенген — ханаларда эр кижилерге, адаларга тураскааткан шүлүктөр, үлгер домактарны бижээш аскан, концерт программасын-даа белеккел алган болду. Аңаа Хонук-оол Доржуевич, Болат-оол Самович, Чөөн-Хемчик, Сүт-Хөл кожууннарның шериг комиссары Омак Юрьевич Бызытпаа, Чадаана хоорайның спорт школазының башкызы Алага Николаевич олар тустузуңда илеткеп, оолдарны эки өөренирин, спортка хандыкшыдыг болурун, үлгерлиг чаңгыс

Улаштыр Ооржак Хорагай аттыг сумунуң клувунга четтивис. Ында суурнуң чону шагда-ла чыылган, адалар чөвүлелиниң кежигүннерин, аалчыларын манап тур. Чыраа-Бажын хөөмейжилер чурту дээр болгай. Ол чер чурттуг сурагыг хөөмейжилер Ооржак Хорагайны, Геннадий Донгакты, Өлзей-оол Сарыгларны адаарга-ла чедер. Ооржак Хорагай игилдеп, сыгыртып, хөөмейлээр, каргыраалап ора, удур боду чогаадыр салым-чаяанныг өгбө. Игил ойнаар талазы-биле Тывада кайгамчык кижилерниң бирээзи чораан. 1969 чылда Москвага Бүгү-эвилелдин фестивалыңа лауреат атты алган сурагыг хөөмейжи.

Келген аалчыларга тус черниң культура ажилдакчылары, школачылар адаларга тураскааткан оюн-көргүзүүн бараалгатты. Ылаңгыя Чадаана хоорайның культура ордузунуң уран чүүл удуртукчузу Эртине Ховалыгның "Буян-Бадыр" деп ырызын улуг соңуургал-биле дыңнадывыс.

Кандыг-даа чыыш, байырлал шаңнал-мактал чокка эртпес болгай. Чыраа-Бажы сумузуңуң ажил-ишчи, кызымаңк чонунуң төлөптиг оолдарын, үлгерлиг адаларын шаңнап-мактаан. Сумунуң хүндүлүг хамаатызы атты Анатолий Шүүлеевич Кууларга, Өнер-оол Мончук-Колович Донгакка, Александр Сонай-оолович Сарыгларга, Николай Чимит-оолович Кууларга, Аян Тадар-оолович Дагба-Доржуга тывыскан. Хүндүлел бижиктер-биле Кежик Анатолий Монгушту, Орлан-оол Хогбалдайович Кууларны, Валерий Ак-кысович Монгушту, Буян Каадыр-оолович Кууларны, Эрес-оол Очурович Монгушту, Орлан Марш-оолович Монгушту

жулганын чугаалап, мерген, угаанныг чагыг-сөзүн берген.

Ужуражылга соонда сумунуң эң-не үлгерлиг, хөй ажы-төлдүг өг-бүлелериниң бажыңнарыңа четтивис. Бир дугаар барган бажыңыстың ээлери 9 ажы-төлдүг Белек Хеймер-оолович биле Малина Владимировна Монгуштарның өг-бүлөзи. Бажыңның эр ээзи малын кадаттан уткуп, кажаалап тур. Хериминиң ишти машина-балгат, мал-маган кажазында чылгы мал, инек долган ылап-ла ажилгыр-кежээ кижилер ында чурттап турар дээрзи көскү. Бажың ишти хоорайның чаагайжыды кылган квартиралары ышкаш септеп-каастаан, арыг-силиг, чылыг, чырык. Бажыңның кыс ээзи аш-чеми-биле бисти хүндүледи. Ында шупту боттарының кылган аш-чеми: янзы-бүрү варенье-лер, дузаан ногаа, ак чем, далгандан быжырган, хаарган боова, боорзак дээш шупту бар. Бо күзүн 5 бидон инек-караа, 3 бидон көк-кат чыггаш, варенье-лер алганын Малина Владимировна чугаалады. Оларның улуг кызы студент, 6-зы школачы, 2-зи уруглар сады барып турар. Малина Владимировна "Салгал" уруглар садының эргелекчизи. Уруглар албан черинде ажилдап турар болгаш, ажы-төлүн эки кижизидип, соңуургалының аайы-биле уштап-баштап, деткип турар. "Ажы-төлүвүстү келир үениң төлөптиг келиннери, күдээлери болзун дээш, ажил-ишке өөредип, эки аажы-чаңга кижизидип турар бис. Ажы-төлгө мал өстүрбес болза хөй, ынчангаш келир үеде кыштага мал-маган тудар сорулгалыг бис" — деп, ол чугаалады. Өг-бүлениң ээлери кайызы-даа сумунуң идепкейжилери. Малина Владимировна кожуунга

ЧЫЛДЫ ТҮҢНЕП ТУРА: аныяктар – идегеливис, бүзүреливис

ЧЕДИИШКИНИГ, ҮРЕ-ТҮҢНЕЛДИГ...

2017 чылды Тывага Аныяктарның бот-идепкейиниң чылы кылдыр арлаан. Республиканың аныяктары бо чылын аңгы-аңгы шуулганарга, фестивалдарга киржип, айысылал, кожуун, сумуларның өгжүлдесинге буянның болгаш кыктыг ажил-херээн кылганнар.

ТР-ниң Аныяктар болгаш спорт херектериниң талазы-биле яамының аныяктар килдизиниң кол специали- ки Азиана Увангур чылды түңнөп, ол-кол болуушкуннарны таныш- ырды.

КЕЛИР ҮЕНИҢ ТЫВАЗЫ:
БЕРИЛГЕЛЕРНИҢ СТРАТЕГИЯЗЫ
Тывага эрткен улуг хемчеглерниң эзи – «Келир үениң Тывазы: өске- лерниң стратегиязы» шуулганы июнь хүннеринде болган. Ооң баштайгы аныяктарга тураскааткан. Тываның аңгы чонунуң барык-ла дөрттүң бир аныяктар. Республиканың келир ларның холунда.

шуулганның ажилы «Кижикапита- н сайзыралы», «Экономиктиг иде болгаш экология», «Инновация ш технология» база «Хамааты ни- ди болгаш хөй-ниитиниң эгелээш- рин сайзырадыры» деп дөрт аңгы төшкө эрткен.

т-идепкейжи аныяктар үлетпүр үлгө болгаш ажил-агыйның аңгы- адырларының өгжүлдесин сайзы- тура, долгандыр бойдушту канчап лап ап болурул дээн чижектег нарын ыгларны, кижиниң иштиги сагыш- тиниң эгээртинмес байлактарының талы, аныяктарның кадыкшылынче ган болгаш мергежилинге езулуг нген специалистерниң чедишпейн а болгаш өске-даа нарын айтырыг- сайгарып чугаалашкан.

ТЫВАНЫҢ КОМАНДАЗЫ 2030
уст айда Алдын-Булак этно-куль- комплекске «Тываның командазы деп аныяктар шуулганынга 150 студентилер, аныяк сайгарлыкчы- иришкен. Ниитизи-биле аңаа 54 илелди аныяктар таныштырган.

Тываның Баштыңы Шолбан Кара- оолдун деткимчезин 20 социал угла- ныышкынның төлевилелдер алган. Шуулганның кол сорулгазы – Тываның девискээринге социал ужу-дузалыг төлевилелдерни амыдыралга боттан- дырары-биле эгелекчи, уштап-башка- рар салым-чаянның, келир үениң идеп- кейлиг аныяктарының Бүгү-республика активин тургузары болур.

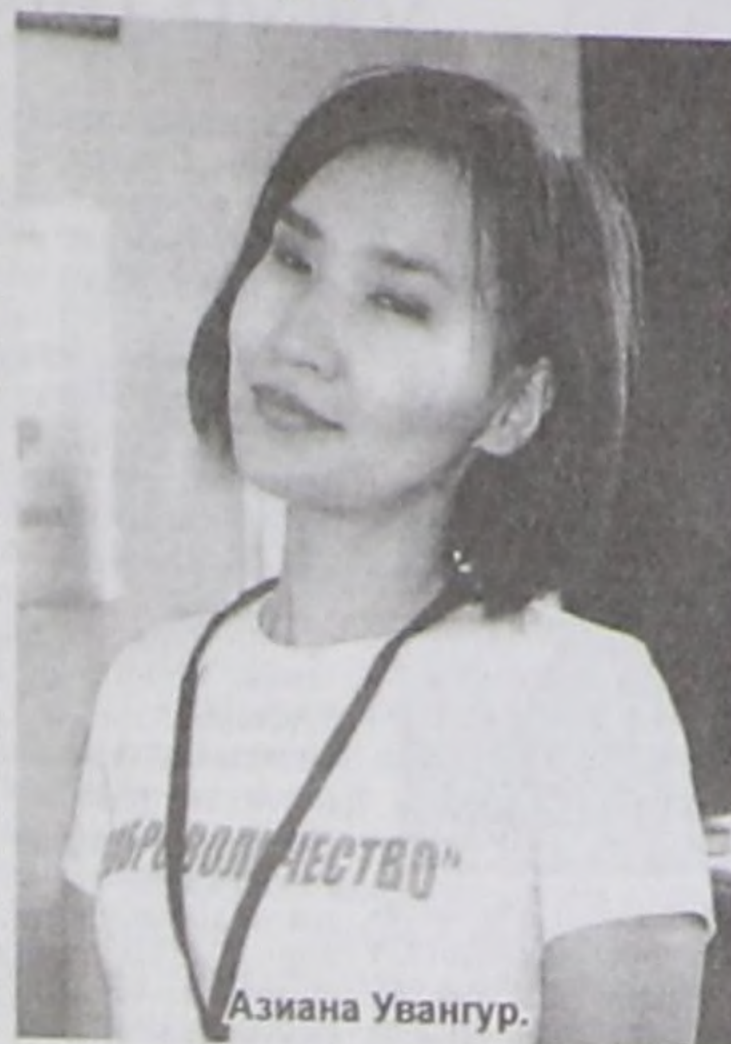
Аныяктарның хөй санныг эгелээш- киннериниң болгаш төлевилелдериниң аразындан Тываның Чазааның дет- кимчезин «Тываның командазы 2030» төлевилел алган.

Аныяк эртемен, инженер Гри- горий Монгуш «Хүнге бүзүр» деп төлевилелин аныяктар шуулганынга камгалап алган. Ол хүн панели болгаш дизель-генератордан электростанция- ны чогаадып кылгаш, «Аныяк өг-бүлөгө – кыштаг» төлевилелдиң Каа-Хем кожуунда киржикчилериниң турлап- ларына тус черниң чагыргазының дузазы- биле тургускан.

БҮГҮ-ДЕЛЕГЕЙНИҢ АНЫЯКТАРЫНЫҢ XIX ФЕСТИВАЛЫ

Сочи болгаш Москва хоорайларга 2017 чылдың октябрь 15-22 хүннеринде болуп эртер Бүгү-делегейниң аныяктарының XIX фестивалында бистиң республика- дан бот-идепкейжи аныяктар киришкен. Алдан-Маадыр аттыг национал музейниң аныяк ажилдакчылары фестивалдың Youth Expo төлевилелинге киржип, Тыва дугайында материалдарны делгээн. «Тыва» ансамбльдиң артизи Эрес Ховалыг национал уран талантызын бараалгаткан.

Бүгү-делегейниң аныяктарының XIX фестивалының ажыдышкынынга Россияның Президентизи Владимир Путин киржип, 150 ажыг чурттардан кел- ген аныяктарга байырын чедирип тура, ылап-ла аныяктар боттарының чаа идея- лары-биле делегейни экижидир өскертип шыдаар деп демдегээн. «Боттарыңарның эң дидим болгаш буянның күзелдеринерни амыдыралга боттандырыңар. Кижилерниң аразында чылыг эп-сеткил, найырал поли- тиктиг байдалдардан, улустарның шажын- чүдүлгезинде болгаш культуразында ылга-

Азиана Увангур.

вырлыг чүүлдерден хамаарышпас» – деп, Чурттуң Баштыңы чугаалаан.

«Тывадан Сочиге болган фестивалга киржир аас-кежиктиглерниң бирээзи бол- дум. Аңаа делегейде билдингир чогаал- чы, оратор-мотиватор Ник Вуйич-биле ужурашканым уттундурбас болуушкун. Ооң лекциязынче кирер дээн аныяктар эртенгииниң 5 шактан тура оочурлап турду» – деп, Азиана Увангур чугаалады.

СЕН – САЙГАРЛЫКЧЫ СЕН

Бо чылын «Аныяктарның бизнес- төлевилели – 2017» деп республика чер- гелиг мөөрейге 81 чагыг кирген. Он дөрт төлевилел камгалаттыгган, чогуур дет- кимчени алган. «Аныяк сайгарлыкчының школазы» деп өөредиглиг шөлчүгөшке Красноярск хоорайдан биче болгаш ортумак бизнес адырының эксперттери Анастасия Калебина, Петр Ластовский мастер класстарны эрттирген. Оон аңгыда аныяктар Россия чергелиг «Бирюса», «Бай- кал – 2020», «Алтай. Өзүлдениң демдээ» болгаш өске-даа аныяктар шуулганынга киржип, өске регионнардан өөрлери-биле арга-дуржулганын солушкан.

«Сен – сайгарлыкчы сен» деп феде-

ралдыг программа Тывада 2011 чылдан тура боттанып эгелээн. Ол үш угланыыш- кынның. Бирээде, бизнестин эге базымна- рынга өөредир. Ийде, бодунуң херээн ажыдып алыр дээн аныяктарны деткири. Үште, Россияның, даштыкы чурттарның бүдүрүлгелеринге оларның билиин бе- дидери.

ВОЛОНТЕРЛАР ШИМЧЭЭШКИНИ

Тывада сөөлгү чылдарда аныяктар каттыжышкыннары, шимчээшкиннери хөй-ниити ажылдарында идепкейлиг кир- жип, ачы-дузазын көргүзүп турар апарган. Амгы үеде ында 5000 ажыг идепкейжи, хөй-ниитичи республиканың школачыла- ры, студентилери, ажил-агыйжи аныяктар (башкылар, эмчилер, спортчулар...) кирип турар. Чайгы үеде Россияның аңгы-аңгы регионнарындан сургуулдар дыштанып чедип кээрге, оларның саны немежип, улам көвүдей бээр. Ынчан олар күжүн мөөңнөп, төрөөн Тывазынга бир демниг дузазын көргүзүп, бурунгаар көрүштүг төлевилелдерни чогаадып эгелээрлер.

Амгы үениң «тимуржулары» чааскаан чурттап турар хоочуннарның, инвалид- терниң бажыңнарын чугайлап, эмге- леп, аптекадан эм-таң садып, огородун, бажыңының девискээрин аштап-арыглап, чалдарын аңдарып, картофель, ногаа ай- маан омуртуп, чашпаннап, сугтарып, күзүн дүжүт ажаарына дузалажыр дээш ажыл- ла хөй. Оон аңгыда Тываның эм шынарлыг хөлдөринге, тураскаалдар девискээр- леринге, ыдыктыг аржааннарга, Дөгээ даанга, Улуг-Хемниң эринге экологтүг акцияларның идепкейлиг киржикчилери. Тываның аныяктары амыдыралдың кадык омур-хевирин суртаалдап, «Аныяктар ара- гага, таакпыга, наркотиктерге удур бис!» деп акцияларның солуттунмас өнүктүри.

Тываның Баштыңы Шолбан Кара- оолдун «Аныяк өг-бүлөгө – кыштаг» губер- натор төлевилелиниң киржикчилериниң кыштаанга чедип, кажаа-хораа тудуп, республиканың эмнелгелери-биле сырый харылзаалыг ажилдап, «СПИД-ке удур бис!», «Ханың базыышкынын хынадып ал!», «Чигириң деңгелин хынадып ал!», «Меңээ чуртталганы хайырла!»... деп аңгы- аңгы хемчеглерниң киржикчилери. Олар аныяктар шуулганынга боттарының төлевилелдерин таныштырып, үзел- бодалдарын саналдап, арга-дуржулганын чылдың-на солчуп турарлар.

ЧАА ЧЫЛДЫҢ ПЛАННАРЫ...

Чурттуң Президентизи Владимир Путиниң чарлааны 2018-Экитүр-ааның болгаш волонтернуң чылында бистиң аныяктарның хөй-ниити идепкейжизи улам-на улгадыр дээрзи билдингир. Тываның волонтерлар шимчээш- кининиң аныяктарының кезээде кыпты- гып чоруур энергиязы өөредилгезинге- даа, хөй-ниити ажылдарында-даа, республикада болуп турар аңгы-аңгы хемчеглерге киржиринге-даа четчир. Оларның сеткил-хөөнү, хей-ады бе- дик, омакшылдыг, боттарының сорулга- ларын чедип алыр дээш, бүгү-ле күжүн салырынга белен, быжыг тура-соруктуг, изиг чүткүлдүг.

ТР-ниң Аныяктар болгаш спорт херектериниң талазы-биле яамы- зы 2018 чылда республиканың волонтерларының даңызын болгаш штавын тургузар, сайтты ажилдап кылыр дээш оон-даа өске хемчеглер планын ажилдап кылган» – деп, Азиана Увангур кылыр ажылдарының чамды- зын таныштырды.

Азиана Увангур – «Алтай. Өзүл- дениң демдээ – 2016» аныяктар шуул- ганынга «Чырык өртемчей» деп социал төлевилелин камгалап алган. Ол Кызыл-Арыгның школа-интернады- биле ажилдап, уругларга дузазын көргүзүп турар. Оон аңгыда ол идепкей- жи «тимуржуларның» бирээзи.

Шах бо мындыг езулуг-ла энэрел сеткилдиг, дузааргак, улугну улуг, би- чени биче деп хүндүлөп чоруур аныяк- өскөн турда, Тыва бурунгаар сайзыраар дээрзинге бүзүрел улуг. Оларның саны чылдың-на немежип, чаңгыс чер-чурттугларынга буянның көргүзүп чоруур-ла болзунам!

Шончалай ХОВАЛЫГ.

Тываның аныяктары — Сочице.

"Тываның аныяк эртемденнер школазының" шуулганын ажилым аайы-биле чорааш, Россияның аныяк эртемденнер эвителиниң Тыва регионалдыг салбырының даргазы Валерия Сергеевна Канны онзалап демдеглээш, ооң дугайында чүгле мен эвес, а өске-даа номчукчулар со-нуургаар боор дээш, ужура-жып чугаалаштым.

— Сөөлгү үеде эң-не солун эртем ажылы кылып турар аныяк эртем ажилдакчыларын-дан кымнарны адап болур силер, Валерия Сергеевна?

— Ийи-чаңгыс кижини адап болбас. Чүге дээрже аныяк эртемденнер хөй. Олар шупту аңгы-аңгы угланышкыннарда ажилдап чоруур. Чижээлээрге, аныяк эртемденнер Григорий Монгуш, Шолбан Солдуп — олар хүннүн херелдеринин дузазы-биле ажилдадыр батареялар дугайында шинчилел кылып турар. Ол республиканың экономиказын-га кончуг чугула. Энтомологтар Светлана Күжүгет, Чиңгис Ховалыг — олар курт-кымыскай кайыын чем тып чип турарының дугайында шинчилел ажилын кылып турар. Курт-кымыскай дугайында шинчилээр база чугула, чүге дээрже олардан аарыг-ар-жык-даа тыттып кээп болур. Бир эвес көдээ ажил-агыны алыр болзувусса, аныяк эртемденнер кады ажилдап турары дуржулгалыг ажилдакчыларның арга-сүмезин ап турары база дыка эки. Олар теорияга даянып шинчилел алырга, а херек кырында амыдыралда канчаар боттандыраларын дуржулгалыг коллегаларының тайылбырлап, өөредип чорууру база дыка эки. Экономист Регина Тайбыл арат ажил-агынының дугайында шинчилел ажилын кылып турар. Экономиктиг талазы-дан арат ажил-агыны кайы хире орулгалыг болурун өөренип, көрүп алыры база артык эвес. Эртемден бүрүзүнүн шинчилел чоруур ажылы ниитилелдин бурунгаар хөгжүлдесинге улуг ужура-дузалыг.

— Кайы-кайы адырларда эртем ажилдакчылары чедишпейн турар ирги?

— Мен бодаарымга, информатик технология, математика, социология, археология дээн ышкашылаптыг эртемнер болгаш медицина талазы-биле шинчилел кылыр эртем ажилдакчылары чедишпейн турар. Эртем кижилеринин амыдыралын чигедир болганда, амыдыралдың шупту талаларына шинчилел ажилын кылыр эртемденнер херек.

— Школаны чаа дооскан оолдар, уруглар эртемден болука-саан болза, чүнү канчаарыл?

— Кандыг эртем талазы-биле эртемден болукасап чоруурун, кандыг темаларны сонургаарын тодарадып алыр, ооң соонда ол эртемниң башкызын чугаалаар. Чамдык уруглар математикага ынак, а бир чамдыкы чогаал болгаш дылга сонургалдыг болур. Күзелин илереткен өөреникчизинге чүнү канчаарын башкызы айтып, кайы теманы шинчилээрин тодарадып, дузалажып, шилип алган теманы кады шинчилеп эгелээр.

— Эртемден ажы-төлдүг болур дизе...

— Ажы-төлүн эртемден кижилер деп бодаар болза, школа-дан-даа эвес уруглар садындан-даа эвес, а өг-бүлөгө ада-иезинин кижизидилгезинден эгелээр. Ада-ие чаш уруунга солун айтырыгларны салып, ооң-биле чугаалажып, айтырыгларның харызын тыптырып ойнадыр. Өскөн тутум, чаш уругга даалгалар улгадып орат ужурулуг. Бодунуң кылган ажылын үнелеп билир кылдыр өөредир чугула. Чажындан тура бичии уругларны бо чаңылдарга өөредип каар болза, алызында барып чүгле эртем ажылы кы-

Аныяк эртемден-биле ажык чугаа

БУРУНГААР ХӨГЖҮЛДЕГЕ УЖУР-ДУЗАЛЫГ

Валерия Сергеевна Кан.

лырынга эвес, а өске-даа чогаалдыкчы ажилдарга ажыглаар. Ол бичии-бичии чаңылдар амыдыралга чугула херек "дүлгүрлер" апарып, кандыг-даа мергежилге ажыктыг болуп, кижини улуг чедишкыннерге чедире бээр. Бичии кижини сонургаар, чаа чүүлдер билип алырынга ынак кылдыр өөредир чугула. Ынчан ажы-төл алызында барып езулуг кижилер болур.

— Эртем ажылы дээрже...

— ...шинчилеп турар ажылынга бүгү сагыш-сеткилинден бердинерин, бодунуң өске ажил-херектериниң сонгаарладырыңдыр. Ажы-биле чугаалаарга, күштүг сонургал-дыр ийин.

— Бодунуң дугайыңарда чугаалап бээр силер бе?

— Чыраа-Бажы суурга хөй ажы-төлдүг өг-бүлөгө үш кыстың ортуну болуп төрүттүнгөн мен. Каа-Хем кожуунуң Сарыг-Сеп суурнуң №1 ортумак школазын 1995 чылда дооскаш, Омск хоорайның күрүнэ университетинин төөгү факультединче кирип алдым. Чүгө төөгү? Чүгө дээрже школага өөренип турумда төөгү кичээли болур чогуура биле болбайн турган. Ынчангаш шоолуг билбес эртемимни өөрениримге меңээ солун ышкаш болган. Ынаар дужаап кирип алганымга хомудаваас мен. Өөренип эгелей бергенивисте, бир дугаар хурал болган. "Улус аңгы-аңгы эртем-билигин, мергежилди чедип алыр. А төөгү эртемнерин чедип алырыңарга, ол чуртталгаларның төнчүзүңгө чедир силерниң-биле кады артып каар. Төөгү дээрже кижиниң кижилер болуп хевирлеттинеринге кончуг күштүг өзек-тир. Кижиниң чуртталгазында эң-не чугула ийи эртем бар. Ол дээрже филология болгаш төөгү-дүр. Олар силерниң культураның деңгелин көргүзүп турар" — деп, теология факультетинин бир дугаар деканы А.И. Петровтун

чугаалаан сөстөрүн кажан-даа утпас мен. Оон бээр 22 чыл эрткен. Уттур хамаанчок харын-даа чыл келген тутум ол, шынап, ыңдыг деп бадыткалды ап чоруур-дур мен.

— Эртемден болур күзелиңер кажан оттуп келген ирги?

— Дөрт дугаар курса өөренип турумда, мээң башкым, төөгү эртемнин кандидаты Валерий Михайлович Кадневский меңээ яңы-бүрү даалгалар бээр турган. Оларны дыка сонургалдыг болгаш шынчызы-биле күүседир турдум. Ооң соонда башкым меңээ аспирантурага кирерин сүмелзэн. Беш дугаар курс соонда, Омск хоорайның күрүнэ университетинин аспирантуразынче кирип алгаш, ону доозуп алдым. 2007 чылда "Тываның солун-сеткүүл периодиказын тургустунганы болгаш сайзыралы (1921-1985 чылдар)" деп темага диссертациямны камгалап алган мен. 2004 чылда Тывага келгеш, Тываның гуманитарлыг шинчилелдер институтунга ажил дилеп чедэ бээримге, социология секторунда ажилчын олут бар болган. Ынчангаш социологтук шинчилелдер кылып эгелзеним бо. Ол дээш бичии-даа хомудаваас мен, а харын-даа меңээ тааржыр-дыр деп бодаар мен.

Ынчалза-даа бодунуң оон мурнунда кылып турган ажилдарымны база уламчылап чоруур мен. 2011 чылда Тываның парлагазының төөгүзүнүн дугайында бир дугаар ному, а 2016 чылда — "Кызыл чугаалап база көргүзүп турар" — деп, тыва радио болгаш телевидениениң төөгүзүнүн дугайында ному үнген.

— Ада-иенер дугайыңарда чугаалап бээр силер бе?

— Мээң ачамны Сергей Борбак-Караевич Монгуш дээр. Ол билдингир диш эмчизи турган. Ачамга чоргаарлары мен. Чүгө дээрже ол Кызылдың эмчи училищезинин диш кылыр салбырын дооскан эвээш санныг оолдарның бирээзи. Училищеге өөренип тургаш, авам Монгуш Анай Даваалановна-биле таныжып алган. Училищени доозуптарга, ачамны Чадаана хоорайже чорудупкан. Аңаа бичии ажилдап чоруй, улаштыр өөренип, эмчи болур күзелин чедип алыр дээш, Иркутск хоорайда эмчи институтунче чорупкан.

Орустаары багай болгаш, баштайгы чылында шылгалданы эртпейн барган. Ынчалза-даа ол дээди эртем чедип алырынга, эмчи болурунга аажок күзөлдүг турган болгаш, бир чыл иштинде белеткел курстарына өөренип кыштааш, орус дылга ыяк-так

өөренип алгаш, дужаап кирип алган. Бистерни, авам биле ийи бичии уругларын, Иркутск хоорайже ап алган. Үш харга чедир чүгле тыва дылга чугаалаар турган кижилер аңаа баргаш, орус дылга эки чугааланып өөренип алган мен.

Иркутск хоорайга өөредилгезин дооскан соонда, ачамны Сарыг-Сепче чорудупкан. Ачамга диш салдырып алыр дээш, республиканың кайы-даа булуң-нарындан кижилер кээп турган. Ол аажок чугаакыр, ажык сеткилдиг кижилер. Чаныш-сыныш чок ажилдап, шупту улуска дузалажып турган. Ачамның арын-шырайын болгаш аажы-чаңын дөззөн мен. Хомуданчыг чүве, ачам 1989 чылда көңүс аныяк назынындан, озал-ондакка таварышкаш, бистен чарлып чоруткан.

Авамыс Анай Даваалановна Монгуш. Ол — фельдшер-акушер. Бүгү назынында эмчи шугумунга ажилдаан.

Бисти үш кызын авам чааскаан эң-не берге чылдар үезинде кижизидип, шуптувуска дээди эртемни чедирип каан. Ынчангаш авамга өөрүп четтиргеним илердир мен. Ачамның төрелдери, эш-өөрү шыдаар шаа-биле биске дузалажып турганнар. Ынчалза-даа чажымдан-на чүгле бодунуң күжүмге ынаныр турган мен. Ынчангаш студентилеп тургаш өөренимшаан, ажилдап база турдум.

Мээң улуг угбам Аяна Чульдум башкы болгаш ИХЯ-га ажилдап чораан. Амгы үеде хүндүлүг дыштанылгада. Дунмам Светлана Тулуш Тываның национал музейинде ажилдап, эртем ажылын кылып, диссертация камгалаарына белеткенип турар. Ол Хакасияның күрүнэ университетинин аспирантуразын дооскан.

Өөм ээзи Тулуш Демир Константинович база эртем ажилдакчызы, археолог, төөгү эртемнин кандидаты. Бот-боттарывысты деткижи чоруур бис. Ийи ажы-төлдүг бис. Улуг урувус Карина 17 харлыг, бичиизи — Амира, уда-вас ийи харлаар.

— Силерниң көрүжүңер-биле он чыл болганда Тыва кандыг байдалда турар ирги?

— Бир эвес амгы үеде дег даштыыртан дуза манап олурар болзувусса, кандыг-даа өскерлишкын чок болур деп бодаар мен. Келир үеде чуртувус сайзыразын деп бодаар болзувусса, амдан эгелеп, бир-ле дугаарында ажы-төлдү эки кижизидип, келир үеде белеткеп, чогаалдыкчы хөөннү оларга оттурар болза эки. Чогаалдыкчы хөөннүг уругларның сайзыралы бедик болур. Сайзыраңгай бичии

уругларның угаан-медерел ажилдаары безин бир ту сагынгыр-тывынгыр болур.

— Шинчилеп турар алыңар чоннуң социал ба-лының дугайында ышкаш хоорайның кудумчулар да улчумал кижилеринин дугайында чүнү чугаалап би-силер?

— Улчумалдарга тускай чилел ажылы кылбаан бис. Чалза-даа бо теманы өөрү көөрү чугула. Оларны эвээ азы көвүдөп турар деп түс сөс чугаалап шыдаваас мен. Амыдыралындан аза берген, таар оран-савазын, ажил-агы чок кижилерин чидирген д кандыг-даа улус турар. Э мунгаранчыг чүве, чүл диз улчумал улустуң аразында кезии чурттаар оран-савалыг, ди эртем дооскан дипломнар улус болуру. Олар амыдырал кандыг-ла-бир бергезин эртип давай, сула салдынып, дүжү рипкен, сагыш-сеткили хоозу улус болур чорду. Ынчангаш айтырыгы кагбайн, шинчил болза эки деп бодаар мен.

— Чүдүлгеге хамаарыш чүнү чугаалап болур силер?

— Ол бистиң сайзыралыг ка чугула черни ээлеп тур Тываның Камбы-лама эргел болгаш хөй-ниити организа-лары дыка эки чүүлдерни кы-турар. Ынчалза-даа чон аразы чүдүлгени ханы билбейн турар база бар деп бодаар мен. Сөө үеде чон чүдүлгени хөй кезии ажыглаар апарган.

— Ол эки бе азы багай бе?

— Мен бодаарымга, ба Чижээлээрге, чүгле бир-ле бе чүүлге таваржып, кестик кыры келгеш, Бурганче көрнүп, дуза лээр. Чүдүлгө дээрже бир-ле ч дилээр эвес, а сагыш-сеткил байдалы-дыр. Бир-ле дугаары кижиниң иштиги сагыш-сетки-ниң өскерлишкени-дир ий. Чамдык улус Библияны, а чамдык улус буддизм судурл-ны, а бир чамдык улус Коран өөренип турар дээш аңгы-а чүдүлгелерлиг-дир бис. Хомуд чыг чүве — "Буддист мен" а "Христиан мен", "Чүдүлгелиг дээр, ол хирезинде кайы-д өөредиге дүүшпес чүүлдер-лып чоруур таварылгалар тур-лаар.

Ынчалза-даа чоннуң сөө үеде чүдүлгеге чүткүп эгел-нин эки деп санаар мен. Мэ коллегаларымның аразында-д чүдүлгеге кирип, өөренип э лээш, эки талазынче өскерл-өзүп турар улус бар.

— Ынакшыл силерге...

— Ынакшыл дээрже кижилер эң-не чугула чүүл. Ол кижилер бүрүнү чуртталгазын турар у-луг. Сеңээ ынак кижилер дээр-сагыш-сеткилин билип, үлөж-сени хүндүлөп, сээң бичии чет-чүдүлгелерини хүлээп алыр киж-дир.

Бодунуң дуржулгамга үндө-лээш, ынакшыл чоорту азы оож келир деп билишкенин бадыт-к болур мен. Үр чурттаан туду чуртталгамның төнчүзүңгө чед чурттаар кижим бо-дур деп б-лип, хүнден хүнге ол бодаль күштөлип орат.

— Делегейде эң-не эрги чүүл...

— Бирээде, өг-бүлө. Чаңы катат чурттаар чуртталгазын кы-аас-кежиктиг чурттаар ужурул-аас-кежикти өг-бүлөгө ажы-төл-у-йнуктарын кады чурттаан эки-биле кижизиткенинден алыр. Ийде, хөй-ниити ажылы. Хө-ниити ажылында 11 чыл болу-турар мен. Үште, кижиниң ора-чурту. Ол дээрже төрүттүңгө болгаш чурттап чоруур черини сайзыралынче бүгү сагыш-сет-килинден бердинери-дир.

Чугаавыс төнчүзүңде Чаа чы-таварыштыр кижилерниң салга-сорулгалары боттанып турары күзедим!

Айдың ОНДАР чугаалашкан Чуруктарны маадырны архивинден алган

Тыва регионалдыг салбырның бир дугаар кежигүннери.

ран чүүл

ШКОЛАГА АТТЫ ТЫВЫСКАН

Кожууну вуста өөредилге болгаш культура адырларының база бир адырынга Суг-Аксы суурда уругларның уран чүүл школазы ааржыр. Ук школада ниитизире 113 уруг хаара туттунган. Ийнүң ыры, "Национал хөгжүм", "Танцы-сам" база "Тыва национал хөгжүм хөселдери: "Игил" салбырларына уругларны школаның баштары мергежилиниң аайы-биле тузунда өөредип турар.

Апрель 15-тиң хүнү бистиң кожуунунун сумузунга онзагай төөгүлүгүнүн бирээзи болган. Сүт-Хөлүнүн Культура эргелелиниң уруг-уран чүүл школазын Тыва Республиканың бирги профессионал скульптору, алдарлыг чурукчузу Товарищай Чадамбаевич Ондарның ады-биле адаан. Товарищай Ондар Сүт-Хөл кожуунунун сумузунга хей ажы-төлдүг аратениң беш дугаар оглу болуп өскөн. Үстүү-Хүрээниң лама-башчаа Дажы-Сегбе деп атты тыпсып турда, ол үеде тыва аттарны дуп турганының түңнели-биле Товарищай деп атты документ

кырынга кылдырткан. Товарищай Ондар Чадаана хоорайның ортумаа школазын дооскан соонда, шериг хүлээлгезин эрттиргеш келгеш, Кызыл хоорайның уран чүүл училищезиниң чурулга салбырынче өөренип кирип алган. Улаштыр эртемни быжыглап алыры-биле Алма-Ата хоорайже өөренип чорупкан. Ону дооскан соонда Москва хоорайның Суриков аттыг уран чүүл институтун 1980 чылда «Кадарчы» деп диплом ажылы-биле камгалап алган. Оон ол-ла үзөл-бодалын боттандырып, Тос-Булакка "Кадарчының" турсаалын сиилбип кылган.

Товарищай Чадамбаевичиниң баштайгы ажилдары – республиканың культуразының билдиги ажил-ишчилериниң омур-хевирлери. Аңаа ТР-ниң бирги херээжен даш чонукчузу Раиса Ажыевна Аракчааның, Тываның улустун чогаалчызы Степан Агбаанович Сарыг-оолдун, ССРЭ-ниң улустун артизи, композитор Алексей Боктаевич Чыргал-оолдун, бот-тывынгыр композитор, даш чонукчузу Бригад Санчаевич Дупчурнуң омур-хевирлерин сиилбээн турсаалдар хамааржыр.

1995 чылда Товарищай Ондар Хеймер-оол Байдосович-биле Совет Эвилелиниң Маадырлары, эки тура-

Байырлал үезинде.

чы Михаил Бухтуевтиң, Чүргүй-оол Хомушкунуң, Түлүш Кечил-оолдун, Николай Макаренконың турсаалдарын хүлүрдөн сиилбип кылган. Оон аңгыда ол республиканың 10 кожуунда турсаалдарны мөңгөжиткен.

Өлчөймээ Тамба-Сюрюновна Куулар Товарищай Ондарның өөнүң ишти. Ол 1949 чылда Чөөн-Хемчик кожуунунун Шеми сумузунга төрүттүнгөн. Өлчөймээ Куулар Иштики херектер яамызының хоочуну, юстицияның полковниги. Ажылчын намдарын Чөөн-Хемчик кожуунунун прокурорунуң дузалакчызы болуп, Тожу база Өвүр кожуннарда прокурорлап ажилдап чораан. Иштики херектер ажылындан аңгыда,

чогаалга сундулуг болгаш чогаалдарын "Тываның аныяктары", "Шын" солуннарда доктаамал парладып турган. Амгы үеде ол Кызыл кожуунда ажилдап, амыдырап чурттап чоруур.

Өлчөймээ Куулар өөнүң ээзиниң мөңгөде арттырып каан ажилдарына улуг үлүүн кириген, оон сүмелекчизи чораан дээр болза, частырыг эвес боор. Товарищай Ондарның кылган ажил-ижи салгалдарга мөңгө белек кылдыр артып калганын үнелеп демдеглевишаан, Суг-Аксы суурда уругларның уран чүүл школазы оон адын эдилеп артарынга чоргаарланар-дыр бис.

Анжелика ЛЕЙЛИ.

гоаал — чоннуң төөгүзү

ЛИТЕРАТУРЛУГ МУЗЕЙНИҢ 5 ЧЫЛ ОЮ

Тываның күрүне университетиниң филология факультетиниң чанында Литературлуг музейниң тургустунганындан 5 чыл болган оюн күш-культура үлүгүлүгүниң концерт залында декабрь 20-ниң хүнүнде демдегеп эрткен.

Филология факультетиниң башкы-олгаш сургуулдары, "Сорунза" чечен каттыжышыкынының кежигүннери, гуманитарлыг болгаш социал-эколог тускай шинчилелдер институтунун чондери, А.С. Пушкин аттыг национал геканың ажилдакчылары, Алдан-Маа-ыг национал музейниң төлээлери, В.Ш. аттыг национал хөгжүм-шии театрының артистери Надежда Наксыл, Анзат, Серпаа Монгуш, Тываның улустун ылары Николай Куулар база Эдуард болгаш Чогаалчылар эвилелиниң инери, Тыва үндезин культура төвүнүн ору Игорь Көшкендейге удурткан хүлүс дээш өскөлөр-даа келген.

Филология факультетиниң башкы-олгаш сургуулдары, "Сорунза" чечен каттыжышыкынының кежигүннери, гуманитарлыг болгаш социал-эколог тускай шинчилелдер институтунун чондери, А.С. Пушкин аттыг национал геканың ажилдакчылары, Алдан-Маа-ыг национал музейниң төлээлери, В.Ш. аттыг национал хөгжүм-шии театрының артистери Надежда Наксыл, Анзат, Серпаа Монгуш, Тываның улустун ылары Николай Куулар база Эдуард болгаш Чогаалчылар эвилелиниң инери, Тыва үндезин культура төвүнүн ору Игорь Көшкендейге удурткан хүлүс дээш өскөлөр-даа келген.

Филология факультетиниң башкы-олгаш сургуулдары, "Сорунза" чечен каттыжышыкынының кежигүннери, гуманитарлыг болгаш социал-эколог тускай шинчилелдер институтунун чондери, А.С. Пушкин аттыг национал геканың ажилдакчылары, Алдан-Маа-ыг национал музейниң төлээлери, В.Ш. аттыг национал хөгжүм-шии театрының артистери Надежда Наксыл, Анзат, Серпаа Монгуш, Тываның улустун ылары Николай Куулар база Эдуард болгаш Чогаалчылар эвилелиниң инери, Тыва үндезин культура төвүнүн ору Игорь Көшкендейге удурткан хүлүс дээш өскөлөр-даа келген.

Литературлуг музейниң ажил-чорудулгазы чүгле чогаал адыры-биле кызыгаарланмаан. Беш чылдың дургузунда аңгы-аңгы темаларга «төгерик столдарны», семинарларны органиастап, чогаалчылар-биле ужуражылгалар кылып, уран номчулгалар база шүлүк мөөрейлерин болгаш байырлыг кезээлерин удаа-дараа эрттирип келген. Оон аңгыда ында "Сорунза" чечен чогаал каттыжышыкыны база ажилдап турар. Ук каттыжышыкының удуртукчузу Литературлуг музейниң эргелекчизи, Россия Федерациязының база Тываның Чогаалчылар болгаш Журналистер эвилелиниң кежигүнү Мария Күжүгет.

"Сорунза" бөлгүмүнде чечен чогаалга сонуургалдыг, ыры-шүлүк болгаш проза чогаалы шенеп бижип чоруур аныяктар хаара туттунган. Бөлгүмнүн кежигүннери ай санында ла бир катап чыгып келгеш, боттарының бижип алган чогаалдарын удур-дидир сайгаржып, башкызынга хынадып албышаан, дуржулгалыг удуртукчузунуң арга-сүмезин четтирип, чогаал бижиириниң нарын аргаларын шингээди ап турарлар. "Сорунза" чечен чогаал каттыжышыкынының кежигүннери чогаал бижип өөренип турарындан аңгыда, республика иштинде болуп турар янзы-бүрү культурулг хемчеглерге идепкейлиг кирип, ол-бо кожууннарже үнүп, өөредилге черлеринде сургуулдар

Литературлуг музейниң эргелекчизи Мария Күжүгет.

болгаш школачылар-биле ужуражылгалар кылып, тыва дылды чонга суртаалдап турар. Литературлуг музейниң ажил-ижи каксы таныштырарга, бо-ла-дыр.

А музейниң байырлалына келген төлээлери тус-тузунда Мария Амын-ооловнага байыр чедиргеш, оон чымыштыг үлүс-херээ бүдүнгүр болурун база музейниң хөгжүлдэзи ам-даа сайзыраар-ла болзун деп йөрээп турганнар. Национал театрының артистери С. Сарыг-оолдун "Аңгы-оолдун тоожузу" деп чогаалындан "Оттуг терге" база "Үңгүр иштинге" деп үзүндүлери көргүзүп, тыва чогаалчыларның шүлүктөрүн аяңныг номчаан соонда, "Сорунзачылар" ыры-шүлүүн, шижиткен оюн-көргүзүүн бараалгаткан. Алдан-Маадыр аттыг национал музейниң, Чогаалчылар эвилелиниң баштаар чериниң, А.С. Пушкин аттыг национал библиотеканың төлээлери тус черлериниң өмүнээзинден Литературлуг музейниң эргелекчизинге белек-селээн, ном-дептерни белек кылдыр сөңгөзөн. А "Сорунза" бөлгүмүнүн хоочун кежигүннери башкызынга байыр чедирип, өөрүп четтиргенин илереткеш, боодал чечектерин болгаш сүй белектерин сунганнар.

Литературлуг музейниң 5 чыл оюнун байырлыг кезээ адалап турда, Мария Күжүгет чыылган чоннун бүгүдөзиге улуу-биле өөрүп четтиргенин илереткеш, тыва чогаалдың үүжезин хумагалап арттырарына болгаш чогаалчыларның алдар-адын мөңгөждеринге улуг үлүүн кирип чоруур аалчыларына мөгейбишаан, аныяк салгалды, чыылганнарны шүптүзүн: "Тыва дылывысты хумагалап чоруулуңар!" деп кыйгырган.

Бодум хуумда мени тыва чогаалдың кокла оруунче чедип кириген башкымга өөрүп четтиргеним илеретпишаан, шалтаразыннар таваржып турза-даа, Литературлуг музейни билдиги удуртуп келген Мария Амын-ооловнага мөгейип, "Чырык өргээ" – чогаал музейи ам-даа улам сайзыраар-ла болзунам деп йөрээдим.

Эрес КОЛ.

Авторнуң тырттырган чуруктары.

«Сорунза» бөлгүмүнүн кежигүннери.

Юбилей

СУУРУВУС
130
ХАРЛААН

Эрги Чаа-Хөл суур 1887 чылда тургустунган. Суурнуң баштайгы тургускучуларының бирээзи Инокентий Сафьянов.

Оон ачазы ол девискээрге бичежек садыглыг турган. Урянхай крайның баштайгы шинчилекчизи Всеволод Радкевичиниң сактышыкындан алгаш көөрге, аңаа ол үеде он орус омактыг өгбүлелер: Медведевтер, Вильнерлер, Сафьяновтар база шала бедик кылдыр көстүр кыдаттарның садыглары, он беш хире өглер тиктинген турган деп бижээн.

20 чүс чылдарның эгезинде сайзыралга дык улуг өскерлишчинер болган. 1941 чылдың май 24-те ТАР-ның Биче Хуралдың доктаалы-биле Чаа-Хөл кожуун тургустунган. Аңаа хамааржып турган суурлар: Чаа-Хөл, Кара-Тал, Кара-Суг, Үрбүн, Хереме, Булуң-Терек, Ак-Туруг, Шаңчы база Ак-Хем. А 1945 чылдың август 7-де РСФСР-ниң Президиумунун Чөвүлелиниң айтышыкыны-биле оон административтиг тургузуун улгаттырган. 1961-1991 чылдарда Чаа-Хөл кожуунунун девискээри Улуг-Хем кожуунга хамааржып турган. 1991 чылдың декабрь 26-да Дээди Хуралдың хүлээп алган шийтпири-биле алырга, 1992 чылдың июнь айда Чаа-Хөл кожуун каттап тургустунган. Баштайгы кожуун чагырыкчызы Д.К. Биче-оол болган. Амгы үеде Чаа-Хөл кожуунга Чаа-Хөл, Булуң-Терек, Ак-Туруг болгаш Шаңчы суурлар хамааржыр.

Елена ЧАМБАЛ.

Чаа-Хөл суур

ЧАРЛАЛ

РЕКЛАМА

ЧАРЛАЛ

РЕКЛАМА

ЧАРЛАЛ

БАЙЫРЛАЛДАР ЭРТТИРЕР ЗАЛ «ШОКОЛАД»

(80 олуттуг, улуг болгаш бичии залдарлыг)

Чаа чылдың солун оюн-көргүзүүнче база
куда-дой, уруглар байырлалдары, юбилейлер
эрттирери-биле чонну чалап тур!

Дыштаныр хүн чок, хүннүң-не ажылдап турар.

Ажылдаар шактары:

18.00 шактан 03.00 шакка чедир

Адреси: Кызыл хоорай, Калинин кудумчузу, 25

Харылзажыр телефоннар:

8-923-380-4050, 8923-265-5851

ИЗВЕЩЕНИЯ

Администрация Пий-Хемского кожууна, в соответствии с Земельным кодексом РФ, информирует о предоставлении в аренду гр. **Байыр Борису Хертековичу** следующих земельных участков:

С кадастровым номером 17:08:1301003:22 из категории земель сельскохозяйственного назначения, расположенного по адресу: Республика Тыва, Пий-Хемский район, местечко «Бегреда», с общей площадью 110000 кв.м., разрешенное использование — скотоводство.

С кадастровым номером 17:08:1301003:23 из категории земель сельскохозяйственного назначения, расположенного по адресу: Республика Тыва, Пий-Хемский район, местечко «Бегреда», с общей площадью 110000 кв.м., разрешенное использование — скотоводство.

В рамках действующего законодательства в течение 30 дней со дня опубликования данной информации Отделом земельных, имущественных отношений и архитектуры администрации Пий-Хемского кожууна принимаются письменные заявления по данному заявлению.

Начальник отдела земельных, имущественных отношений и архитектуры
Кужугет Б.В.

В администрацию Тоджинского района поступило заявление от гражданки Российской Федерации **Дарыма Чыжыргана Павловна** о предоставлении земельного участка из земель населенных пунктов на праве аренды, для индивидуального жилищного строительства, с общей площадью 2000,0 кв.м., с кадастровым номером 17:11:0502053:115, расположенного по адресу:

МӨГЕЙИГ

Бистиң эргим кырган-ававыс, Тыва АССР-ниң алдарлыг башкызы **Сайдай Иргитовна ИРГИТТИ** сөөлү оруунче үдежиң, биске моральдыг, материалдыг дузаны чедирип, ажыг-шүжүүвүстү деңге үлежиң келген чонувуска, Бай-Тайга кожуунуң баштыңы **Сергей Сээ-Сүрүнович Салчакка**, Эр-Хавак сумузуңуң чагырыкчызы **Валентина Балдановна Иргитке**, ИХЯ-ның хоочуну **Түмен Хертекович Акша-оолга**, Тээли ортумаа школының

Российская Федерация, Республика Тыва, Тоджинский кожуун, с.Тоора-Хем, ул.Таежная, дом 43. В рамках действующего законодательства в течение 30 дней со дня опубликования данной информации администрация Тоджинского района принимает письменные возражения по данному заявлению.

Заместитель председателя
по экономике **Ооржак Б.Т.**

Администрация Пий-Хемского кожууна, в соответствии со статьей 39.18 Земельного кодекса РФ, информирует о возможном предоставлении земельного участка из категории земель населенных пунктов, разрешенное использование — ижс.

Месторасположение — Российская Федерация, Республика Тыва, Пий-Хемский район, с. Тарлаг ул. Почтовая д. 3, с общей площадью 6166 кв.м., кадастровый номер 17:08:0301004:3.

Заинтересованные граждане вправе подать заявление о намерении участвовать в аукционе на право заключения договора аренды вышеуказанного земельного участка в течение 30 дней со дня опубликования и размещения настоящего извещения по адресам: Республика Тыва, Пий-Хемский район, г. Туран ул. Кочетова, д. 11, Администрация Пий-Хемского кожууна с понедельника по четверг с 9 до 13 часов, многофункциональный центр предоставления государственных и муниципальных услуг по адресу: г. Туран ул. Щеткина, д. 49 с понедельника по пятницу с 9 до 16 часов.

Начальник отдела земельных, имущественных отношений и архитектуры **Кужугет Б.В.**

башкыларыңа директору **Айян Олчат-оол-овичиге**, Найырал школының башкыларыңа, директору **Кирилл Григорьевичиге**, «Авырал» немелде өөредилге төвүнүң коллективинге, ырак-чооктан келген хей санныг өөреникчилеринге, төрөлдеривиске, кады ажылдап чорааны хоочуннарга, кудаларывыска, кожаларывыска, оолдарының эштери чаңгыс классчыларыңа күдүк басып мөгөйдивис.

Оглу, кенээттери, уруглары.

• Байыр чедиришишки

Бистиң эргим, ынак угбавыс **Чойганмаа Азын-ооловна КАРА-САЛДЫҢ** декабрь 28-те төрүттүнгөн хүнү. Ол сес кады төрээниринин улуу. Оларның сүмелекчизи, чөлөнгийжи, бүзүрели, чоргааралы. Чаңгыс кызының эңерелдиг авазы.

Амыдыралга кызымак, эрес-кежээ, топтуг томаанныг, чараш угбавыска быжыг кадык-шылды, узун назынны, аас-кежикти, ажил-ижинге чедишкinnerни сеткиливис ханызындан күзедивис!

Дуңмаларында

Большой ассортимент колбасных изделий по абаканским ценам, рыбная и мясная заморозка, продукты питания.

Принимаем новые заявки на СЛАДКИЕ ПОДАРОК в большом ассортименте по оптовым ценам на Ваш заказ.

Звонить по телефонам:
8-929-317-9702 и 8-983-593-6436.

База «Обувь», склад 11/1.
Переулоч Загородный, 19.

«Шын» солунну «Гаруда» төп садыгның 1-ги каъдында, 21 дугаар киоскиден (ногаа аймаа залы) садып ап болур.

ХЕВИСТЕР ЧУП ТУРАР чедирилгелиг

ПЕНСИОНЕРЛЕРГЕ ЧИИГЕЛДЕ — 10 ХУ

Харылзажыр телефону: 8-923-545-4084

АДРЕЗИВИС: Кызыл хоорай, Магистральный кудумчузу, бажың 28. ЧИИГЕЛДЕ сентябрь 1-ден декабрь 31-ге чедер.

ООО «Магистральная». ОГРН 1161719051

СУМКАЛАР, РЮКЗАКТАР 50 ХУУ ЧИИГЕЛДЕЛИГ ЧЕМОДАННАР А-ДАН Я-ГА ЧЕДИР

Кызыл хоорай, Лопсанчап кудумчузу, бажың 35, «КОНТИНЕНТ» сады, 29 дугаарлыг зал.
Чиигелделер 2017 чылдың ноябрь 22-ден декабрь 31-чедир күштүг, чүгле сумкалар болгаш рюкзактарга.
ОГРН 306171721900028. Сертифицированно. Рекла

(Солуннуң дараазында үндүрүлгези декабрь 30-де үнер).

солуннуң сайты: //shyn.ru

электроннуң почтазы: shyntuva@mail.ru shyntuva@yandex.ru

Неделяның тиражи: 11844 экз. Үндүрүлгениң тиражи: 3816

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ:
Тыва Республиканың
Информатизация болгаш
харылзаа яамызы.

Кол редактор
А.С. ШОЮН

Редакцияның болгаш үндүрүкчүнүң
адреси: 667000. Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100, каб.: 29-32

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор А.С. Шюон — 2-01-35.
Кол редакторнуң оралакчызының хүлээлгезин күүседип турар
Д.С. Монгуш — 2-17-91.

Секретарь В.М. Чактар — 2-30-69; тел/факс (394-22) 2-30-69.
Бухгалтерия, реклама, чарлал килдизи (Н.Б.Б. Оюн, Н.К.Санчай-оол,
А.А. Лагбы) — 2-18-10.

РЕДАКЦИЯНЫҢ КИЛДИСТЕРИ:

Нийтилел-политиктиг (редактору Ш.М. Суван, корр. А.А. Ондар).
Экономика, үлөтпүр болгаш көдээ ажыл-агый (редактору А.Н. Соян).
Социал айтырыглар (редактору Н.С. Эргеп, корр. Ш.Н. Ховалыг) — 2-17-94.
Культура, чогаал, медээлер база спорт килдизи (редактору Э.Н. Кол).
Очулга (очулдурукчу А.К. Ооржак).

Солун чыскаакчылары С.Н. Монгуш, А.К. Ооржак.
Корректорлар А.Ч. Чамзырын, Ч.Н. Мачык.

Расч. счет № 40603810900004000277
Корр.счёт № 30101810500000000735
БИК 049304735 ИНН 1701008465
КПП 170101001
ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва»
г. Кызыл.

Харылзаа, информация технология-
лары болгаш массалыг коммуникация-
лар адырыңа хайгаарал талазы-биле
Федералдыг албаның Тыва Республика
талазы-биле эргелели «Шын» солунну
2012 чылдың декабрь 3-те бүрүткээ.
Херечилелдин дугаары — ПИ № ТУ17-
00068.

Солуну «Тываполиграф» ААН-ге парлаан.
(Кызыл, Щетинин болгаш Краменко, 1).
Солунда парлааттыңан материалдарның
торларының бодалдары редакцияның туружу-би
дүүшпөй барып болур. Айтылган саннары болп
өске-даа фактылары, дыңнадылары дээш автор
боттары харылаар.

Чагыдылга индекс: хуу кижилерге — 11530,
организацияларга — 31730
Солун неделяда үш каттап үнер.
Хемчээли 3 парлаар ама.
Номери парлаалгаже дужааганы:
график өзүгээр — 21.00, херек кырында — 18.00.
Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаш